

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Ειδική Αγωγή, Εκπαίδευση και Αποκατάσταση»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η θεραπευτική συμβολή των παραστατικών τεχνών στην ενίσχυση των κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού: μια βιβλιογραφική ανασκόπηση»

Παπαδοπούλου Αναστασία

Θεσσαλονίκη 2023

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Ειδική Αγωγή, Εκπαίδευση και Αποκατάσταση»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η θεραπευτική συμβολή των παραστατικών τεχνών στην ενίσχυση των κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού: μια βιβλιογραφική ανασκόπηση»

«The therapeutic contribution of the performing arts to the enhancement of social skills in children with autism spectrum disorder: a literature review»

Παπαδοπούλου Αναστασία (ΑΕΜ: mea21009)

Εξεταστική επιτροπή Καρτσίδου Λευκοθέα (επόπτρια)

Αγαλιώτης Ιωάννης

Πρώιου Χαρίκλεια

Ο/η συγγραφέας βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στην εργασία τρίτων, όπουκάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

.....

Περιεχόμενα	
Περίληψη	5
Abstract	6
Πρόλογος	7
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1: Θεωρητική θεμελίωση της έρευνας	9
1.1. Διαταραχές αυτιστικού φάσματος.....	9
1.1.1. Κοινωνικές δεξιότητες και διαταραχές αυτιστικού φάσματος.....	10
1.1.1.1. Αρνητικές συνέπειες έλλειψης κοινωνικών δεξιοτήτων.....	12
1.1.1.2. Παρεμβάσεις στις κοινωνικές δεξιότητες παιδιών με διαταραχές αυτιστικού φάσματος.....	15
1.2. Θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών.....	18
1.2.1. Μουσικοθεραπεία.....	19
1.2.1.1. Προσεγγίσεις μουσικοθεραπείας.....	21
1.2.2. Δραματοθεραπεία.....	23
1.2.2.1. Μοντέλα δραματοθεραπείας.....	24
1.2.3. Χοροθεραπεία.....	26
1.3. Σκοπός της έρευνας- Ερευνητικά ερωτήματα.....	29
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία	30
2.1. Ερευνητική Στρατηγική.....	30
2.2. Κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού.....	31
2.3. Πορεία της έρευνας.....	32
Διάγραμμα ροής μουσικοθεραπείας.....	34
Διάγραμμα ροής δραματοθεραπείας.....	35
Διάγραμμα ροής χοροθεραπείας.....	36
Κεφάλαιο 3: Αποτελέσματα της έρευνας	37
3.1. Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων.....	63

3.2.Κοινωνικές δεξιότητες των παρεμβάσεων	72
3.3.Αποτελέσματα παρεμβάσεων.....	75
Κεφάλαιο 4: Συζήτηση-Συμπεράσματα-Προτάσεις.....	79
4.1.Συζήτηση.....	79
4.2.Συμπεράσματα.....	83
4.3.Περιορισμοί της έρευνας.....	89
4.4.Επιπτώσεις της έρευνας στην Ειδική Αγωγή και Αποκατάσταση	90
4.5.Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες	91
Βιβλιογραφία.....	92

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. *Συνοπτικός πίνακας αποτελεσμάτων μουσικοθεραπείας*

Πίνακας 2. *Συνοπτικός πίνακας αποτελεσμάτων δραματοθεραπείας*

Πίνακας 3. *Συνοπτικός πίνακας αποτελεσμάτων χοροθεραπείας*

Πίνακας 4. *Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων*

Πίνακας 5. *Κοινωνικές δεξιότητες μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας, χοροθεραπείας*

Περίληψη

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία στόχο έχει να διερευνήσει τη συμβολή των παραστατικών τεχνών στη θεραπεία των κοινωνικών δεξιοτήτων, παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Η μουσικοθεραπεία, η δραματοθεραπεία και η χοροθεραπεία χρησιμοποιούνται όλο και πιο συχνά στις παρεμβάσεις για να βελτιώσουν την κοινωνικότητα, στην οποία τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού παρουσιάζουν αδυναμίες. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Από τα 25 άρθρα που συμπεριλήφθηκαν φάνηκε ότι η μουσικοθεραπεία, η δραματοθεραπεία και η χοροθεραπεία μπορεί να συμβάλει θετικά στην καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων. Μόνο 4 άρθρα δεν θεωρούσαν τις αλλαγές που προέκυψαν στατιστικά σημαντικές. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών μπορεί να βοηθήσει στη βελτίωση της κοινωνικότητας των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Αυτό το εύρημα ανέδειξε την ανάγκη για διεξαγωγή περισσότερων ερευνών πάνω στο θέμα για να μπορέσει κάποιος να εξάγει ασφαλή συμπεράσματα.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: *μουσικοθεραπεία, δραματοθεραπεία, χοροθεραπεία, κοινωνικές δεξιότητες, παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού*

Abstract

This specific thesis aims to investigate the contribution of the performing arts to the treatment of the social skills of children with autism spectrum disorder. Music therapy, drama therapy and dance therapy are increasingly being used in interventions to improve sociability, in which children with autism spectrum disorder show weaknesses. The research was carried out using the literature review. From the 25 articles that were included, it appeared that music therapy, drama therapy and dance therapy can contribute positively to the cultivation of social skills. Only 4 articles did not consider the resulting changes to be statistically significant. The obtained results confirm the view that therapy through performing arts can help to improve the sociability of children with autism spectrum disorder. This finding highlighted the need for more research on the subject to be able to draw firm conclusions.

KEY WORDS: *music therapy, drama therapy, dance therapy, social skills, children with autism spectrum disorder*

Πρόλογος

Το γεγονός ότι όλο και περισσότερα παιδιά εμφανίζουν διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού και ότι οι θεραπείες μέσω παραστατικών τεχνών έχουν αρχίσει να αποκτούν ευρεία διάδοση, ήταν κάποιιοι από τους λόγους για τους οποίους ήθελα να εξετάσω αν η μουσική, το θέατρο και ο χορός μπορούν να συμβάλλουν στην θεραπεία της κοινωνικότητας. Το ενδιαφέρον μου πάνω σε αυτό το ζήτημα, καθώς και η πεποίθησή μου ότι είναι πολύ απαραίτητο αυτά τα παιδιά να ενισχύσουν την κοινωνικότητά τους έτσι ώστε να μην περιθωριοποιούνται, ενέτειναν την επιλογή αυτού του θέματος.

Με την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτρια, την κυρία Λευκοθέα Καρτασίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, η οποία με βοήθησε και με υποστήριξε σε ότι χρειαζόμουν. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και ιδιαίτερα την μητέρα μου, η οποία ήταν δίπλα μου με την επιμονή της και την αυτοπεποίθησή της.

Εισαγωγή

Στις μέρες μας, η διαταραχή αυτιστικού φάσματος είναι ευρέως γνωστή καθώς ο αριθμός των παιδιών που ανήκει στο φάσμα αυξάνεται δραματικά. Αν και τα χαρακτηριστικά των ατόμων αυτών διαφέρουν μεταξύ τους, ωστόσο παρατηρείται ότι τα περισσότερα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού εμφανίζουν δυσκολίες στις κοινωνικές δεξιότητες. Αυτό παίζει σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα ομαλή ψυχολογική τους ανάπτυξη (Bellini et al., 2007). Για αυτό το λόγο, όσο πιο έγκαιρα πραγματοποιηθεί η παρέμβαση τόσο καλύτερα για τα παιδιά.

Η θεραπεία μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Μια από αυτές που αρχίζει τώρα να εξελίσσεται είναι η θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών. Παραστατικές τέχνες είναι η μουσική, το θέατρο και ο χορός. Αυτού του είδους οι τέχνες, δεν αποσκοπούν στην εξάλειψη των αδυναμιών που παρουσιάζουν στον κοινωνικό τομέα, τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, αλλά στη βελτίωση αυτών των δυσκολιών μέσα σε ένα ευχάριστο και ασφαλές περιβάλλον (Χατζηαγγελίδου, 2017). Στην παρούσα διπλωματική εργασία, επιχειρείται να εξεταστεί ακριβώς αυτή η συμβολή των παραστατικών τεχνών στη θεραπεία των κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή

αυτιστικού φάσματος. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση έτσι ώστε να υπάρχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα ως προς τους συμμετέχοντες, τις κοινωνικές δεξιότητες που καλλιεργούνται στις συνεδρίες και τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας.

Η διπλωματική εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη. Αρχικά υπάρχει η θεωρητική θεμελίωση της έρευνας. Εκεί δίνεται ο ορισμός της έννοιας διαταραχές αυτιστικού φάσματος όπως και της έννοιας κοινωνικές δεξιότητες έτσι ώστε να είναι σαφές τι θα μελετηθεί παρακάτω. Στη συνέχεια, αναφέρονται οι αρνητικές συνέπειες της έλλειψης κοινωνικών δεξιοτήτων καθώς και οι παρεμβάσεις που έχουν αναπτυχθεί με στόχο την βελτίωση της κοινωνικότητας των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Μία από αυτές τις παρεμβάσεις είναι και η θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών, οι οποίες αναλύονται ξεχωριστά η καθεμία. Το πρώτο κεφάλαιο τελειώνει με το σκοπό της έρευνας και τα ερευνητικά ερωτήματα.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε με σκοπό την διερεύνηση του θέματος. Δίνονται δηλαδή λεπτομέρειες για τη βιβλιογραφική ανασκόπηση και πληροφορίες σε σχέση με το ποια κριτήρια επιλέχθηκαν ή αποκλείστηκαν τα άρθρα που βρέθηκαν. Η πορεία της έρευνας παρουσιάζεται και σχηματικά με τα διαγράμματα ροής της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας αντίστοιχα.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας. Στην αρχή δίνονται περιληπτικά με τη μορφή πίνακα για την καθεμία θεραπεία. Στη συνέχεια, αναλύονται με βάση τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, τις κοινωνικές δεξιότητες που καλλιεργήθηκαν μέσω των συνεδριών και τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο ακολουθεί η συζήτηση όπου παρατίθενται προϋπάρχουσες έρευνες με στόχο να εξεταστεί αν τα ευρήματα της παρούσας διπλωματικής εργασίας συμφωνούν με αυτές και να δοθεί μια πιθανή εξήγηση για αυτά τα αποτελέσματα. Μετά, καταγράφονται τα συμπεράσματα έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί από τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν τεθεί στην αρχή. Τέλος, εκφράζονται οι περιορισμοί της έρευνας, οι επιπτώσεις στην Ειδική Αγωγή και Αποκατάσταση και οι μελλοντικές προτάσεις.

Κεφάλαιο 1: Θεωρητική θεμελίωση της έρευνας

1.1. Διαταραχές αυτιστικού φάσματος

Ο όρος διαταραχές αυτιστικού φάσματος διατυπώνεται για να προσδιορίσει μια μεγάλη κατηγορία νευροαναπτυξιακών διαταραχών. Τα παιδιά που διαγιγνώσκονται δεν εμφανίζουν κάθε φορά τα ίδια χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια το κάθε παιδί είναι μοναδικό καθώς διαφέρει τόσο στα χαρακτηριστικά όσο και στο βαθμό λειτουργικότητάς του (Τσομπόλη, 2020· National Research Council, 2001).

Οι δυσκολίες που παρουσιάζουν τα παιδιά μπορεί να εμφανίζονται από πολύ νωρίς, αλλά η έγκαιρη διάγνωση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε ηλικία 2-3 χρονών. Οι ειδικοί θα αξιολογήσουν το άτομο χρησιμοποιώντας τα διαγνωστικά κριτήρια της Αμερικανικής Ψυχιατρική Εταιρίας (DSM5) και του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας (Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2015). Στη συνέχεια, έχοντας υπόψη το βαθμό σοβαρότητας των αδυναμιών θα εξετάσουν αν ανήκουν σε αυτά που απαιτείται «ιδιαίτερα ενισχυμένη υποστήριξη» (επίπεδο 3), «ενισχυμένη υποστήριξη» (επίπεδο 2) ή «υποστήριξη» (επίπεδο 1) (Carpenter, 2013). Η μορφή, η ένταση και η συχνότητα των αδυναμιών που θα εμφανίσουν δεν είναι ίδια, καθώς διαφέρουν ανάλογα με το νοητικό δυναμικό, τη γλώσσα και την ηλικία του ατόμου (Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2015).

Αν και υπάρχει ανομοιογένεια, σύμφωνα με το DSM-5 μπορούν να ομαδοποιηθούν οι δυσκολίες των ατόμων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, σε δύο βασικούς τομείς: την κοινωνική αλληλεπίδραση και τη συμπεριφορά-ενδιαφέροντα (Özerk, 2016). Η κοινωνική αλληλεπίδραση συνδέεται με τη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία που διαδραματίζεται μεταξύ των ανθρώπων. Ειδικότερα, αυτά τα άτομα δυσκολεύονται στο να ξεκινήσουν και να συνεχίσουν μία συζήτηση, στο να δημιουργήσουν παρέες, στο να διατηρήσουν οπτική επαφή, στο να αντιληφθούν και να χρησιμοποιήσουν σωστά τις εκφράσεις του προσώπου και τις χειρονομίες με βάση την επικοινωνιακή περίσταση. Στη δεύτερη κατηγορία, ανήκουν οι στερεοτυπικές κινήσεις, συμπεριφορές, η έντονη προσκόλληση σε συγκεκριμένα ενδιαφέροντα, η επιμονή στην τήρηση του προγράμματος και η ευαισθησία ή η αφύσικη αδιαφορία σε αισθητηριακά ερεθίσματα (Carpenter, 2013).

Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερα παιδιά εντοπίζονται με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ η αναλογία με βάση κάποια αξιόπιστα

δεδομένα που συλλέχθηκαν είναι 1 στα 45 παιδιά για το 2014 (Σταμπολτζή, Κουλούρη & Τσίτσου, 2018). Οι λόγοι της ραγδαίας αύξησης ποικίλουν. Κάποιοι από αυτούς είναι η ενημέρωση που υπάρχει γύρω από το φάσμα του αυτισμού, η βελτίωση των σχετικών υπηρεσιών όσον αφορά τη διάγνωση, το νεαρό της ηλικίας που δίνεται η διάγνωση και άλλα (Johnson & Myers, 2007· Κατσιάνα, 2015). Το πιο σημαντικό όμως, πέρα από τη διάγνωση και τον αριθμό των ατόμων με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού, είναι η εστίαση στις δυνατότητές τους και οι τρόποι παρέμβασης έτσι ώστε να είναι λειτουργικοί στην καθημερινότητά τους. Το γεγονός ότι πρόκειται για φάσμα των διαταραχών σημαίνει ότι η κάθε περίπτωση είναι μοναδική και έτσι είναι απαραίτητο να εξετάζεται.

1.1.1. Κοινωνικές δεξιότητες και διαταραχές αυτιστικού φάσματος

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω τα παιδιά με διαταραχές αυτιστικού φάσματος εμφανίζουν ιδιαίτερα ελλείμματα όσον αφορά τις κοινωνικές δεξιότητες. Προτού όμως διευκρινιστούν ποιες είναι αυτές οι αδυναμίες, είναι απαραίτητο να αποσαφηνιστεί ο όρος κοινωνικές δεξιότητες. Κατά καιρούς έχουν δοθεί διάφοροι ορισμοί για το τι είναι κοινωνικές δεξιότητες. Οι Ghasemtabar, Hosseini, Fayyaz, Arab, Naghashian και Poudineh (2015) υποστήριξαν ότι κοινωνικές δεξιότητες είναι οι συμπεριφορές που εμφανίζονται κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και έχουν ως αποτέλεσμα την κοινωνική ικανότητα. Αυτή συνδέεται με τις πεποιθήσεις που έχουν οι άνθρωποι για την κοινωνική συμπεριφορά. Σύμφωνα με τους Kolb και Hanley-Maxwell (2003: 163), οι κοινωνικές δεξιότητες είναι ένα *«σύνολο δεξιοτήτων που περιλαμβάνουν την επικοινωνία, την επίλυση προβλημάτων, τη λήψη αποφάσεων, τον ισχυρισμό, την αυτοδιαχείριση, την ομαδική αλληλεπίδραση και την αλληλεπίδραση με συνομηλίκους»*.

Στα παιδιά τυπικής ανάπτυξης, οι κοινωνικές δεξιότητες αναπτύσσονται από την πρώιμη βρεφική ηλικία (Γενά, 2002). Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τα παιδιά με διαταραχές αυτιστικού φάσματος. Πιο συγκεκριμένα, ήδη από πολύ νωρίς φαίνεται ότι δεν διαθέτουν κοινή προσοχή. Η κοινή προσοχή σχετίζεται με τα εξωγλωσσικά στοιχεία (βλέμμα, χειρονομίες) που χρησιμοποιούν δύο ομιλητές (π.χ. ένα παιδί με έναν ενήλικα) για να επικεντρωθούν σε θέματα που ενδιαφέρουν και τους δύο (Jones & Carr, 2004). Ένα παιδί τυπικής ανάπτυξης όταν του δείξει κάποιος κάτι, θα γυρίσει να δει τι είναι ή όταν ο μπαμπάς του κοιτά κάτι επίμονα, θα γυρίσει το κεφάλι του για να δει τι έχει τραβήξει την προσοχή του. Αντίθετα, το παιδί με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού δεν θα δώσει

καμία σημασία και θα συνεχίσει τη δραστηριότητα που κάνει σαν να μην έγινε τίποτα. Οι δυσκολίες αυτές, που παρουσιάζουν στην κοινή προσοχή, ευθύνονται σε ένα βαθμό στο ότι αδυνατεί να μάθει μέσω της παρατήρησης (Heward, 2013). Αυτό τον δυσκολεύει ιδιαίτερα στο σχολείο όπου για να μάθει κάτι πρέπει να επικεντρώσει τη προσοχή του σε αυτά που του δείχνει ο δάσκαλος.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που εμφανίζουν αυτά τα παιδιά είναι ότι δεν μπορούν να αντιληφθούν τις εκφράσεις του προσώπου και κατά επέκταση δεν κατανοούν τα συναισθήματα που αντανακλώνται σε αυτό. Τα παιδιά τυπικής εκπαίδευσης, ήδη από την ηλικία των 4-6 μηνών μαθαίνουν να παρατηρούν, να αποκωδικοποιούν και να αντιδρούν κατάλληλα (2 χρονών) στα συναισθήματα του ενήλικα (Dawson et al., 2004). Τα παιδιά όμως με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, αδυνατούν να κατανοήσουν και να εκφράσουν συναισθήματα. Γι' αυτό το λόγο, σημειώνουν και χαμηλότερη ενσυναίσθηση (Laugeson et al., 2011). Επομένως, το παιδί με αυτισμό μπορεί να βλέπει τους γύρω του στενοχωρημένους αλλά δεν μπορεί να κατανοήσει το λόγο ή να παρηγορήσει τους άλλους. Του είναι δύσκολο να συνδεθεί συναισθηματικά με το περιβάλλον ακόμα και με οικεία πρόσωπα (όπως είναι οι γονείς), γιατί δεν αναγνωρίζει τα συναισθήματα και τον τρόπο έκφρασής τους. Έτσι προτιμά να αγνοεί τις όποιες εκδηλώσεις.

Τα παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού δυσκολεύονται επίσης, να κατανοήσουν λέξεις, φράσεις, προτάσεις που δεν χρησιμοποιούνται κυριολεκτικά στο λόγο (Kerbel & Grunwell, 1998· Starr et al., 2003). Με άλλα λόγια, δεν κατανοούν ιδιωματισμούς, μεταφορές, ειρωνεία και χιούμορ. Λαμβάνουν τα μηνύματα που θέλει να στείλει ο συνομιλητής είτε πρόκειται για συνομηλίκους, είτε για δασκάλους, είτε για γονείς κυριολεκτικά, καθιστώντας την επικοινωνία πολύ δύσκολη. Σύμφωνα με τους Whyte, Nelson και Scherfa (2014), υπάρχουν δύο βασικές θεωρίες που εξηγούν γιατί τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού δεν μπορούν να κατανοήσουν την συνυποδηλωτική χρήση της γλώσσας. Η πρώτη είναι η θεωρία της συνάφειας, όπου η γνώση της μεταφοράς συνδέεται με τους σκοπούς του ομιλητή και η δεύτερη επικεντρώνεται στη σημασία που παίζουν οι βασικές γλωσσικές ικανότητες στη κατανόηση του γλωσσικού πλαισίου.

Ακόμη τα παιδιά αυτά, φαίνεται ότι επιμένουν να συζητούν για συγκεκριμένα θέματα που συνήθως ενδιαφέρουν μόνο τους ίδιους (Williams-White et al., 2007· Laugeson et al., 2011). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, να αναλύουν κάτι υπερβολικά και με

εντυπωσιακές λεπτομέρειες. Πολλές φορές όμως, όπως είναι φυσικό, ο συνομιλητής κουράζεται και βαριέται να ακούει το ίδιο θέμα. Δεν μπορούν να το αλλάξουν (Elder et al., 2006) και συνεχίζουν να μιλούν σαν να μη συμβαίνει τίποτα. Αδυνατούν επίσης να ξεκινήσουν μια συζήτηση, να τη συνεχίσουν, να μοιράσουν την προσοχή τους σε πολλά πράγματα, να συλλέξουν τις πληροφορίες που χρειάζονται και να διατηρήσουν βλεμματική επαφή (Krasny et al., 2003· Μπουλούμπαση, 2020). Δεν μπορούν να αντιληφθούν τους κοινωνικούς κανόνες και άρα σε πολλές περιπτώσεις, δεν τους εφαρμόζουν κατά τη διάρκεια της κοινωνικής συνδιαλλαγής (Krasny et al., 2003). Για παράδειγμα, αν ένα παιδί χτυπήσει έναν συνομήλικό με την μπάλα κατά λάθος, θα τον πλησιάσει, θα τον κοιτάξει στα μάτια και θα του ζητήσει συγνώμη. Ένα παιδί στο φάσμα του αυτισμού δεν θα το κάνει αυτό. Όσον αφορά την κοινωνική αλληλεπίδραση των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, εκδηλώνεται με τρεις τρόπους (Νότας, χ.χ.). Υπάρχουν παιδιά που προτιμούν την απομόνωση γι' αυτό αποσύρονται και δεν δημιουργούν παρέες με τους συνομηλικούς τους. Αδιαφορούν για το τι συμβαίνει γύρω τους και φαίνεται σαν να αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους σαν αντικείμενα για την ικανοποίηση των αναγκών τους. Υπάρχουν όμως και άλλες περιπτώσεις, όπου μπορεί να δεχτούν την κοινωνική επαφή, αλλά παθητικά, χωρίς να πάρουν την πρωτοβουλία να ξεκινήσουν οι ίδιοι την επικοινωνία. Έτσι, ο λόγος τους είναι περιορισμένος και φτωχός. Από την άλλη, εντοπίζονται παιδιά που αν και μπορεί να ξεκινήσουν τα ίδια την κοινωνική αλληλεπίδραση, θα το κάνουν με έναν τρόπο τυπικό, παράξενο, ακατάλληλο. Δεν εκτιμούν σωστά την κατάσταση και έτσι μπορεί να εκδηλώσουν τα αντίθετα συναισθήματα από τα προσδοκώμενα (Attwood, 2000).

Όλες αυτές οι αδυναμίες στις κοινωνικές δεξιότητες κρίνουν αναγκαία την παρέμβαση μέσω εκπαιδευτικών και θεραπευτικών προγραμμάτων έτσι ώστε το παιδί που βρίσκεται στο φάσμα του αυτισμού να μπορέσει να είναι λειτουργικό. Οι δυσκολίες που παρουσιάστηκαν παραπάνω, δεν εμφανίζονται όλες και ταυτόχρονα με τον ίδιο τρόπο, καθώς εξαρτάται κάθε φορά από το άτομο. Άσχετα όμως από αυτό, είναι σημαντικό η έγκαιρη παρέμβαση έτσι ώστε να αντιμετωπιστούν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα. Οι λόγοι είναι πολλοί και παρατίθενται παρακάτω.

1.1.1.1. Αρνητικές συνέπειες έλλειψης κοινωνικών δεξιοτήτων

Είναι αδιαμφισβήτητη η αξία των κοινωνικών δεξιοτήτων στην ανάπτυξη του

παιδιού. Όπως έλεγε και ο Αριστοτέλης ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον. Δεν μπορεί να ζήσει μόνος του χωρίς να αλληλεπιδρά και να αναπτύσσει σχέσεις με άλλους ανθρώπους. Μερικά παιδιά όμως, όπως είναι αυτά που ανήκουν στο φάσμα του αυτισμού, εμφανίζουν αδυναμίες στον τομέα των κοινωνικών δεξιοτήτων.

Οι κοινωνικές δεξιότητες είναι αυτές που συμβάλλουν στην κοινωνική προσαρμογή και στη δημιουργία και διατήρηση σταθερών σχέσεων (Maleki et al., 2019). Η έλλειψή τους έχει αρνητικά αποτελέσματα στη κοινωνική, στη συναισθηματική και γνωστική τους ανάπτυξη (Bellini et al., 2007). Η καθημερινότητά τους είναι πολύ δύσκολη γιατί για να καλύψουν τις ανάγκες τους, είτε είναι συναισθηματικές, είτε είναι κοινωνικές, πρέπει να επικοινωνήσουν για να τις γνωστοποιήσουν στους άλλους. Αποφεύγοντας την κοινωνική επαφή, δεν μπορούν να το πετύχουν αυτό. Δεν αναπτύσσουν ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις με τους γύρω ανθρώπους γιατί όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα ίδια τα άτομα με διαταραχές αυτιστικού φάσματος δεν το επιδιώκουν αλλά συμβάλλει και το ότι δεν ξέρουν πώς να λειτουργήσουν σωστά σε μια ομάδα. Έτσι όμως, δεν μαθαίνουν με άρρητο τρόπο (συναναστροφές, παιχνίδι) τους κανόνες, τις στάσεις, τις συμπεριφορές που χρειάζονται για να μπορούν να ανταπεξέλθουν στις κοινωνικές απαιτήσεις, να συνυπάρξουν με τους άλλους ανθρώπους και να επιλύσουν διαφωνίες (McKown et al., 2009).

Το γεγονός επίσης ότι μπορεί να ερμηνεύσουν λάθος ένα κοινωνικό συμβάν μπορεί να αυξήσει τα επίπεδα άγχους των παιδιών με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού (Spiker et al., 2011· Pickard et al., 2017· Carrington et al., 2003). Το κοινωνικό άγχος όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία, εκδηλώνεται με έντονο φόβο όταν το άτομο χρειάζεται να αλληλεπιδράσει με τους άλλους γύρω του. Το γεγονός ότι δεν γνωρίζει πώς πρέπει να συμπεριφερθεί και πώς να ερμηνεύσει τα λεκτικά και τα μη λεκτικά σημάδια στην επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους, του δημιουργούν μια αυξημένη ανησυχία η οποία καταλήγει σε υπερβολικό άγχος. Η σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό άγχος και τις δυσκολίες στις κοινωνικές συναναστροφές που αντιμετωπίζουν τα άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, οδήγησε τους επιστήμονες να εικάζουν ότι υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση. Ιδιαίτερα, η επιμονή σε σταθερές συμπεριφορές, οι ρουτίνες και η εμμονή σε συγκεκριμένα πράγματα οφείλονται στο άγχος (Gillot et al., 2001). Ωστόσο, χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση για να μπορέσουν να καταλήξουν σε ασφαλείς συμπεράσματα

(Pickard et al., 2017) και να μπορέσουν να εξετάσουν πώς μπορούν τα παιδιά με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού να το αντιμετωπίσουν.

Επιπρόσθετα, οι δυσκολίες στις κοινωνικές δεξιότητες μπορεί να επιφέρουν προβλήματα συμπεριφοράς όπως είναι η επιθετικότητα και ο θυμός (Heward, 2013). Μέσα από αυτές τις εκδηλώσεις, τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού θέλουν να δηλώσουν κάτι, να μεταφέρουν κάποιο μήνυμα στο περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, με αυτόν τον τρόπο επιδιώκουν είτε να αποσπάσουν την προσοχή, είτε να καλύψουν διάφορες επιθυμίες τους (όπως απόκτηση αντικειμένων), είτε να δηλώσουν την απροθυμία τους για συμμετοχή στις δραστηριότητες (όπως σχολείο), είτε να προκαλέσουν γρήγορες και προβλεπόμενες αντιδράσεις στους άλλους ανθρώπους (Φρανσίς, χ.χ.). Ο θυμός λοιπόν και η επιθετικότητα που εκδηλώνουν πολλές φορές είναι απόρροια της έλλειψης κοινωνικών δεξιοτήτων.

Ωστόσο όλα αυτά δεν είναι επιτρεπτά σύμφωνα με τους κοινωνικούς κανόνες γι' αυτό και τέτοιες συμπεριφορές δεν είναι αποδεκτές από το υπόλοιπο σύνολο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι συνομήλικοι να τους αποφεύγουν. Σε συνδυασμό με το ότι αδυνατούν να δημιουργήσουν φιλίες (Petrina et al., 2013) οδηγεί στην ενίσχυση της μοναξιάς, την οποία αντιλαμβάνονται και τα ίδια τα παιδιά με διαταραχές αυτιστικού φάσματος (Κουτουβέλη κ.α., 2020). Έρευνες έχουν δείξει ότι επιθυμούν να δημιουργήσουν πιο σταθερές σχέσεις με τους συνομηλικούς τους και όχι επιφανειακές αλλά οι αδυναμίες που έχουν, δημιουργούν έναν τοίχο ανάμεσα σε αυτούς και τους άλλους, με αποτέλεσμα να μένουν μόνοι τους, απομονωμένοι από τους υπόλοιπους (Bauminger & Kasari, 2000). Ακόμη και τα παιδιά που έχουν τουλάχιστον ένα φίλο, η ποιότητα των σχέσεων που δημιουργούν είναι πολύ χαμηλή όσον αφορά τη συντροφικότητα, την ασφάλεια και την βοήθεια ανάμεσά τους (Bauminger & Kasari, 2000). Είναι σαφές λοιπόν ότι δεν επιλέγουν από μόνοι τους την μοναξιά αλλά η αδυναμία κατάκτησης των απαραίτητων κοινωνικών δεξιοτήτων συμβάλλει στο να μην έχουν παρέες και να παίζουν μόνοι τους, (για παράδειγμα στο διάλειμμα του σχολείου) χωρίς τους συνομηλικούς.

Οι αδυναμίες στις κοινωνικές δεξιότητες επηρεάζουν το άτομο όχι μόνο στην νεαρή ηλικία αλλά και στην ενήλικη ζωή του. Όσο μεγαλώνει τόσο πιο έντονες και πιο εμφανείς γίνονται οι δυσκολίες του (Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2015). Όταν το παιδί με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού είναι μικρό έχει την

οικογένειά του καθώς και τους δασκάλους, όπου το προσέχουν και το προστατεύουν. Ως ενήλικας πρέπει να προσπαθήσει μόνος του με στόχο την ανεξαρτησία του. Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται πιο σύνθετες και το άτομο αρχίζει και καταλαβαίνει τις κοινωνικές του αδυναμίες (Williams-White et al., 2007). Πιο συγκεκριμένα, οι απαιτήσεις σε όλους τους τομείς (κοινωνικός, εργασιακός) αυξάνονται με αποτέλεσμα να δυσκολεύεται να ανταπεξέλθει και στο τέλος να μην μπορεί να δημιουργήσει σταθερές και ουσιαστικές σχέσεις. Από την άλλη, γίνονται ορατές οι αδυναμίες του γιατί σε σύγκριση με την παιδική ηλικία, η κοινωνία δεν παρέχει αρκετές ευκαιρίες για την ομαλή ένταξή του στο υπόλοιπο σύνολο. Η μείωση της απασχόλησης, η αδυναμία ανεξάρτητης διαβίωσης, το χαμηλό προσδόκιμο ζωής, η αύξηση των προβλημάτων ψυχικής υγείας είναι κάποιες από τις δυσκολίες που θα αντιμετωπίσει (Ghasemtabar et al., 2015). Σε έρευνα που διεξήχθη το 2020 (Σαββίδου) σε άτομα με αυτισμό υψηλής λειτουργικότητας, μόνο το 20% εργάζονταν ενώ το 30% ήταν άνεργοι. Γενικά, τα μικρά ποσοστά εργασίας επηρεάζουν την ποιότητα ζωής γιατί δεν τους επιτρέπουν να ανεξαρτητοποιηθούν (Vaudano, 2020).

1.1.1.2. Παρεμβάσεις στις κοινωνικές δεξιότητες παιδιών με διαταραχές αυτιστικού φάσματος

Η έγκαιρη θεραπεία συμβάλλει θετικά στην αντιμετώπιση των δυσκολιών των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (Dudzinska et al., 2015). Το είδος της θεραπευτικής παρέμβασης εξαρτάται από τις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης. Το κάθε παιδί διαφέρει από το άλλο και ανάλογα με την υποστήριξη που λαμβάνει και την ηλικία στην οποία είναι, παρουσιάζει διαφορετική πρόοδο. Αυτό σημαίνει, ότι κάθε φορά η παρέμβαση πρέπει να είναι εξατομικευμένη λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες του κάθε παιδιού ξεχωριστά.

Η θεραπευτική παρέμβαση στοχεύει στη βελτίωση της ανάπτυξης και της συμπεριφοράς του παιδιού με την εφαρμογή κατάλληλα προσαρμοσμένων σε κάθε περίπτωση σχεδίων και προγραμμάτων θεραπευτικής αντιμετώπισης (Καλύβα, 2005). Η θεραπευτική αντιμετώπιση των ατόμων που εμφανίζουν διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού απασχολεί τους επιστήμονες καθώς το κομμάτι αυτό τους εξάπτει το ενδιαφέρον (Χατζηαγγελίδου, 2017). Η θεραπεία φυσικά δεν στοχεύει στην ολική αποκατάσταση. Τα αποτελέσματα προόδου που μπορεί να επιφέρει είναι περιορισμένα. Ωστόσο, έχει ως κύριο

σκοπό την αυτονομία και τη λειτουργικότητα του ατόμου (Χατζηαγγελίδου, 2017). Με άλλα λόγια, οι θεραπευτικές προσεγγίσεις μέσα από τα προγράμματα που αναπτύσσουν, συμβάλλουν στη βελτίωση των κοινωνικών, επικοινωνιακών, γνωστικών δεξιοτήτων, οι οποίες είναι αναγκαίες για μια καλύτερη ποιότητα ζωής. Κάποιες από τις προσεγγίσεις που εφαρμόζονται στα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, και αφορούν τις κοινωνικές δεξιότητες είναι ο κύκλος των φίλων, οι κοινωνικές ιστορίες, η εντατική αλληλεπίδραση και οι τέχνες. Παρακάτω αναλύονται λίγο περισσότερο.

Κύκλος των φίλων

Ο κύκλος των φίλων εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στον Καναδά και στόχο έχει την ένταξη παιδιών με αναπηρίες (κοινωνικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες) στην γενική τάξη (Newton et al., 1996· Goldstein, 2013). Σε αυτόν τον κύκλο που δημιουργείται πραγματοποιούνται κάποιες συγκεκριμένες μέρες συνεδρίες. Εκεί τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης βοηθούν στην ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης του παιδιού που βρίσκεται στο φάσμα του αυτισμού (Καλύβα, 2005). Οι στόχοι αυτής της προσέγγισης είναι (Whitaker et al., 1998):

- Να δημιουργηθεί ένας χώρος όπου το παιδί μπορεί να έρθει σε τακτική και υποστηρικτική επαφή με περισσότερο κοινωνικά ικανούς συνομηλίκους.
- Να προσφέρει ένα πλαίσιο όπου στοχεύουν στην άμεση βελτίωση της τριάδας των δυσκολιών και ιδιαίτερα αυτών που συνδέονται με την κοινωνική αλληλεπίδραση.
- Να αναγνωρίσει ότι η κοινωνική διαταραχή των ατόμων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού είναι μια θεμελιώδη και διάχυτη δυσκολία όπου μπορεί να επέλθει βελτίωση αλλά ο ρυθμός αλλαγής είναι πολύ αργός.
- Να αντιμετωπίσει προβλήματα μέσω της καλλιέργειας της δημιουργικότητας των παιδιών που βρίσκονται στο κύκλο και της γνώσης της κουλτούρας των συνομηλίκων σε συγκεκριμένα σχολεία.

Όλοι αυτοί οι στόχοι συμβάλλουν στη δημιουργία ενός προβλέψιμου και ξεκάθਾਰου περιβάλλοντος μέσα στη δομή του κύκλου όπου τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού έχουν τη δυνατότητα να παρατηρήσουν και να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους, έχοντας ως παράδειγμα τη συμπεριφορά των συνομηλίκων τους.

Κοινωνικές ιστορίες

Μία άλλη προσέγγιση είναι αυτή των κοινωνικών ιστοριών. Αυτές χρησιμοποιούνται για να διδάξουν καινούργιες ρουτίνες, συμπεριφορές και κανόνες (Gray & Garand, 1993). Ειδικότερα διαβάζοντάς τες, το παιδί που βρίσκεται στο φάσμα του αυτισμού που αντιμετωπίζει κοινωνικές και επικοινωνιακές δυσκολίες, μαθαίνει τι πρέπει να κάνει και τι πρέπει να πει κάποιος, όταν βρεθεί σε παρόμοια κοινωνική περίσταση. Αυτό βοηθάει γιατί τα παιδιά αυτά δεν ξέρουν πώς να αντιδράσουν σε συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις. Αισθάνονται άγχος, ανασφάλεια ή και θυμό. Οι κοινωνικές ιστορίες περιγράφουν κοινωνικές καταστάσεις όπου υπάρχουν διάφορες ενδείξεις και αναμενόμενες συμπεριφορές που δείχνουν πως πρέπει να ενεργήσουν (Reynhout & Carter, 2007). Σε έρευνα που διεξήγαγαν οι Delano και Snell (2006) σε σχέση με την αξιολόγηση της επίδρασης των κοινωνικών ιστοριών στην διάρκεια της κοινωνικής ενασχόλησης και στη συχνότητα εμφάνισης τεσσάρων κοινωνικών δεξιοτήτων (αναζήτηση προσοχής, εκφορά σχολίων, αιτημάτων και σαφών απαντήσεων) φάνηκαν πολύ θετικά αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, έδειξε ότι οι κοινωνικές ιστορίες χωρίς πρόσθετες παρεμβάσεις στις κοινωνικές δεξιότητες μπορούν να είναι αποτελεσματικές στην μεγιστοποίηση της διάρκειας της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της συχνότητας αυτών των κοινωνικών δεξιοτήτων.

Εντατική αλληλεπίδραση

Η εντατική αλληλεπίδραση όπως φαίνεται από το όνομά της στηρίζεται στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στο παιδί με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού με ένα άλλο άτομο. Μέσα από διαδραστικά παιχνίδια και μέσα από τις αντιδράσεις σε διάφορες δραστηριότητες αποκτούν βασικές ικανότητες στην κοινωνικότητα και την επικοινωνία (Nind & Powell, 2000). Εκεί που δίνεται σημασία είναι η ποιότητα αυτών των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσουν τα πρόσωπα που συμμετέχουν και όχι στο αν έχουν επιτευχθεί οι αρχικοί στόχοι που έχουν τεθεί (Nind, 2003). Σύμφωνα με την Nind (2003) στην εντατική αλληλεπίδραση αυτός που συμμετέχει (δάσκαλος ή κάποιος άλλος ειδικός) προσπαθεί να μάθει το παιδί με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού και να αναπτύξει μια σχέση μαζί του. Με άλλα λόγια, δοκιμάζει διάφορες δραστηριότητες για να διαπιστώσει το είδος των αλληλεπιδράσεων που εξάπτουν το ενδιαφέρον του. Αυτές σταδιακά εξελίσσονται και το παιδί αποκτά πιο ενεργό ρόλο. Ο ειδικός από την άλλη παρατηρεί,

περιμένει και αντιδρά ανάλογα στις συμπεριφορές. Αποδίδει σε όλες αυτές κοινωνικό νόημα και θεωρεί ότι πίσω από αυτές κρύβεται η πρόθεση του παιδιού να επικοινωνήσει κάτι (είτε είναι σκέψεις, είτε είναι συναισθήματα).

Θεραπείες μέσω τέχνης

Μία άλλη προσέγγιση που εφαρμόζεται και έχουν σχεδιαστεί θεραπευτικά προγράμματα είναι αυτά που συνδέονται με την τέχνη (Akridge, 2021· Γκονέλα, 2006). Η σπουδαιότητα της τέχνης στην ανάπτυξη του παιδιού φαίνεται από το ότι σε όλα τα σχολεία της χώρας, είτε είναι της γενικής εκπαίδευσης είτε είναι της ειδικής εκπαίδευσης, υπάρχουν μαθήματα που συνδέονται με αυτήν, όπως είναι τα Εικαστικά και η Μουσική. Σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για τους μαθητές με διαταραχές αυτιστικού φάσματος οι στόχοι αυτών των μαθημάτων είναι η ανάπτυξη της δημιουργικότητας, η παραγωγή καλλιτεχνικού και μουσικού έργου, η αισθητική απόλαυση και άλλα (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, χ.χ.). Στη θεραπεία όμως μέσω της τέχνης, δεν μας απασχολεί τόσο το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα όσο η διαδικασία της δημιουργίας ενός έργου όπου μέσα από αυτό θα εκφραστούν οι ανάγκες του ατόμου (Τζανάκης & Τσούρτου, 2007· Sampurno, 2018). Δεν παίζει ρόλο η εκμάθηση π.χ. ενός τραγουδιού αλλά οι στόχοι που έχει θέσει ο θεραπευτής. Πιο αναλυτικά, η τέχνη δεν είναι ο στόχος αλλά το μέσο, μέσα από το οποίο εκφράζει κάποιος συναισθήματα, κίνητρα, επιθυμίες και αναμνήσεις, ως αφορμή επικοινωνίας, ως διαδικασία μετάβασης από τον Εαυτό στον Άλλο, από τη φαντασία στην πραγματικότητα (Τζανάκης & Τσούρτου, 2007).

1.2.Θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών

Ο όρος παραστατικές τέχνες δεν χρησιμοποιείται για όλες τις μορφές τέχνης. Αναφέρεται σε αυτές που εκτελούνται για ένα σύνολο ανθρώπων όπως είναι η μουσική, το δράμα και ο χορός (Buckley, 2021). Ονομάζονται έτσι γιατί *χρησιμοποιούν το σώμα και την ίδια την παρουσία του καλλιτέχνη, προκειμένου να δημιουργήσουν ένα παραστασιακό δρώμενο* (Μερκούρη, 2020: 8). Η κάθε μορφή τέχνης ως μορφή θεραπείας έχει μελετηθεί τις περισσότερες φορές ξεχωριστά, σε παιδιά με διαταραχές αυτιστικού φάσματος έτσι ώστε να εξεταστούν τα αποτελέσματα που επιφέρει η καθεμία από αυτές σε διάφορους τομείς της ζωής του ατόμου (κοινωνικές δεξιότητες, γλωσσική ανάπτυξη, συμπεριφορά και άλλα). Ειδικότερα, έρευνες έχουν δείξει ότι οι παραστατικές τέχνες μπορούν να

επιφέρουν θετικά αποτελέσματα στη κοινωνική συμπεριφορά και επικοινωνία που μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία (Geretsegger et al., 2014· Jindal-Snape & Vettraino, 2007· Scharoun et al., 2014). Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στόχος της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας δεν είναι να μάθουν οι συμμετέχοντες να παίζουν ένα μουσικό κομμάτι, να παίζουν θέατρο ή να χορεύουν αντίστοιχα. Αυτό που επιδιώκεται είναι το άτομο να μπορέσει να εκφραστεί ελεύθερα και να βελτιώσει κάποιες από τις αδυναμίες του (Τζανάκης & Τσούρτου, 2007).

1.2.1. Μουσικοθεραπεία

Η μουσικοθεραπεία είναι ένα μέσο θεραπείας που χρησιμοποιείται παγκοσμίως με σκοπό την αντιμετώπιση προβλημάτων (Alvin, 1981). Σύμφωνα με την American Music Therapy Association: *«Μουσικοθεραπεία είναι η κλινική και βασισμένη σε αποδείξεις χρήση μουσικών παρεμβάσεων προκειμένου να καλυφθούν εξατομικευμένοι στόχοι μέσα σε μια θεραπευτική σχέση, από επαγγελματία καταρτισμένο, ο οποίος έχει αποφοιτήσει από αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα Μουσικοθεραπείας»* (American Music Therapy Association, n.d.). Η Παγκόσμια Ένωση Μουσικοθεραπείας περιγράφει τη Μουσικοθεραπεία ως: *«την επαγγελματική χρήση της μουσικής και των στοιχείων που την αποτελούν ως μία παρέμβαση σε ιατρικά, εκπαιδευτικά και καθημερινά περιβάλλοντα με άτομα, ομάδες, οικογένειες ή κοινότητες που αναζητούν να πετύχουν το μέγιστο στην ποιότητα ζωής τους και να βελτιώσουν τη σωματική, κοινωνική, διανοητική πνευματική υγεία τους και ευζωία»* (WFMT, 2011, στο Ψαλτοπούλου, 2015: 42).

Μέσα από αυτούς τους ορισμούς φαίνεται ότι η μουσικοθεραπεία βασίζεται σε συγκεκριμένες επιστημονικές αρχές και λαμβάνει υπόψη της τον κάθε συμμετέχοντα ξεχωριστά γιατί τόσο οι δυνατότητες όσο και οι αδυναμίες του κάθε ατόμου διαφέρουν. Ακόμη, ένα άλλο στοιχείο που είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί είναι ότι κατά τη διάρκεια των συνεδριών δεν επιχειρείται η εξειδικευμένη γνώση ενός οργάνου ή η ψυχαγωγία. Στόχος είναι να μπορέσουν οι συμμετέχοντες να εκφράσουν τον εσωτερικό τους κόσμο μουσικά (Παπανικολάου, 2011). Έτσι, ο θεραπευτής παίζοντας απλά όργανα ή με τη φωνή προσπαθεί να παροτρύνει τον συμμετέχοντα να αντιδράσει μουσικά για να ξεκινήσει η αλληλεπίδραση (Κουκουράκης, 2011). Σε αυτή στηρίζεται η διαπροσωπική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο μουσικοθεραπευτή και το συμμετέχοντα. Αυτοί οι δύο, μέσα από τη χρήση της μουσικής, ανταλλάσσουν μηνύματα με αποτέλεσμα τη

θεραπευτική δράση (Ψαλτοπούλου, 2005).

Οι τεχνικές στις οποίες στηρίζονται οι μουσικοθεραπευτές, σύμφωνα με τον Canadian Music Therapy Association (n.d.) είναι οι ακόλουθες:

- το τραγούδι, το οποίο χρησιμοποιείται για τη βελτίωση της άρθρωσης, της αναπνοής, των κοινωνικών δεξιοτήτων, του ρυθμού κορεσμού οξυγόνου, την επαναφορά αναμνήσεων και συζητήσεων. Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι συμβάλλει στη μείωση της ανησυχίας και του φόβου.
- τα διάφορα μουσικά όργανα (κρουστά, πιάνο, κιθάρα και άλλα), τα οποία χρησιμοποιούνται σε μια συνεδρία χωρίς να υπάρχει κάποιος περιορισμός, αφού εξαρτάται από τον ίδιο τον συμμετέχοντα τι θα επιλέξει (American Music Therapy Association, n.d.). Συμβάλλουν θετικά στο νευρολογικό σύστημα και στο λεπτό κινητικό συντονισμό, ενθαρρύνουν τη συνεργασία και την προσοχή και δημιουργούν συνθήκες για την ανάληψη ρόλων.
- οι ρυθμικές ασκήσεις που χρησιμοποιούνται έχουν ως στόχο τη βελτίωση της κινητικότητας (ευκινησία, δύναμη, ισορροπία του συντονισμού, σταθερό βηματισμό) και την καλύτερη διαχείριση των αισθητηριακών πληροφοριών του περιβάλλοντος. Ο ρυθμός βοηθά επίσης, στο να παραμένει σταθερό το κίνητρο και στο να δραστηριοποιούνται οι συμμετέχοντες.
- ο αυτοσχεδιασμός ο οποίος με τη χρήση μη λεκτικών μέσων δίνει την ευκαιρία στα άτομα να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους. Δεν είναι απαραίτητο να έχουν κάποια μουσική γνώση αυτή που συμμετέχουν.
- η σύνθεση τραγουδιών βοηθά τα άτομα να εκφράσουν τα συναισθήματα, τις ιδέες και τις εμπειρίες τους με τους άλλους. Πολλές φορές αυτά μπορεί κοινωνικά να είναι μη αποδεκτά αλλά μέσα στην ομάδα μπορούν να τα εξωτερικεύσουν γιατί νιώθουν ασφαλείς καθώς δημιουργείται ταύτιση.
- οι εμπειρίες που συνδέονται με εικόνες δίνουν τη δυνατότητα για σκέψη και αναθεώρηση του περιβάλλοντος.
- η ακρόαση μουσικής συμβάλλει στην καλλιέργεια γνωστικών δεξιοτήτων όπως είναι η προσοχή και η μνήμη. Σε διάφορες περιπτώσεις, έχει φανεί πως τα άτομα που ακούν μουσική μπορούν να ελέγχουν καλύτερα το περιβάλλον τους. Η

μουσική, τους δημιουργεί αίσθημα οικειότητας, ηρεμίας και τους παρέχει κίνητρο για κινητοποίηση.

1.2.1.1. Προσεγγίσεις μουσικοθεραπείας

Στη συγκεκριμένη υποενότητα θα εξεταστούν κάποιες από τις προσεγγίσεις της μουσικοθεραπείας. Αυτές είναι: η μουσικοθεραπεία μέσω αυτοσχεδιασμού (improvisational music therapy), η σχεσιακή μουσικοθεραπεία (relational music therapy), η οικογενειακή μουσικοθεραπεία (family centered music therapy) και η ομαδική μουσικοθεραπεία (group music therapy) (Μπουλούμπαση, 2020).

Η μουσικοθεραπεία μέσω αυτοσχεδιασμού, βασίζεται στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στο θεραπευτή και στο άτομο, προκειμένου ο δεύτερος να καλύψει τις θεραπευτικές του ανάγκες. Έχει μεγάλη σημασία ο συντονισμός μεταξύ τους. Ειδικότερα, ο μουσικοθεραπευτής είναι απαραίτητο να συντονίσει μουσικά τη μουσική και τη μη μουσική έκφραση του ατόμου (Kim et al., 2008). Αυτό πραγματοποιείται μέσω του αυτοσχεδιασμού. Για να επιτευχθεί ο συντονισμός χρειάζεται ο θεραπευτής να διαθέτει μουσικές τεχνικές και ενσυναίσθηση έτσι ώστε να αντιληφθεί το χαρακτήρα και τις ανάγκες του ατόμου (Kim et al., 2009). Ο παλμός του συμμετέχοντα, τα ρυθμικά σχέδια κίνησης ή τα μουσικά παιχνίδια, οι φόρμες έκφρασης και το μελωδικό περίγραμμα είναι μερικά από τα στοιχεία που εξετάζει και τα προσαρμόζει στη συμπεριφορά και τα συναισθήματα του παιδιού (Kim et al., 2008). Έτσι, σε ένα περιβάλλον ασφαλές, θεραπευτής και συμμετέχων συντονίζονται, μεταδίδουν μηνύματα και γενικά αλληλεπιδρούν μουσικά μεταξύ τους. Όσον αφορά το άτομο, αρχίζει να εμπιστεύεται το θεραπευτή καθώς κατανοεί ότι η μουσική που παίζει αντανακλά και ταυτόχρονα είναι συνέχεια της δικής του μουσικής έκφρασης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του κινήτρου για περαιτέρω συμμετοχή. Η αλληλεπίδραση που έχουν μεταξύ τους (θεραπευτής-συμμετέχοντας), μοιάζει με την πρώιμη αλληλεπίδραση μεταξύ της μητέρας και του μωρού (Kim et al., 2008, 2009· Wigram & Elefant, 2008).

Στη σχεσιακή μουσικοθεραπεία, ο θεραπευτής παρατηρεί τον συμμετέχοντα και παρεμβαίνει ανάλογα. Αυτοσχεδιάζει δηλαδή, παρατηρώντας τις αντιδράσεις του ατόμου. Μπορεί να ξεκινήσει ο ίδιος τη μουσική αλληλεπίδραση ή ο συμμετέχων. Επιπρόσθετα, εστιάζει σε ψυχοδυναμικές αρχές όπως είναι ο ελεύθερος συνειρμός, το ασυνείδητο και

άλλα. Στη σχεσιακή μουσικοθεραπεία δεν υπάρχουν συγκεκριμένες οδηγίες για το πώς γίνεται η παρέμβαση. Εφαρμόζονται όμως συνήθως κάποιες καθορισμένες αρχές. Αρχικά, ο μουσικοθεραπευτής τοποθετεί μουσικά όργανα μπροστά στο παιδί αφήνοντάς το ελεύθερο να επιλέξει ότι θέλει. Παρατηρεί πως επιδρά με αυτά και όταν επιλέξει αυτό που του έχει τραβήξει το ενδιαφέρον, ξεκινά η μουσική αλληλεπίδραση. Αν μείνει απαθής τότε ο μουσικοθεραπευτής τον παροτρύνει να διαλέξει κάποιο όργανο. Σε περίπτωση που η κατάσταση παραμένει ίδια, ο μουσικοθεραπευτής πρέπει να το σεβαστεί και να μην τον πιέσει. Μία ακόμα αρχή που είναι σημαντική, είναι ότι οι γονείς μπορούν να λάβουν μέρος σε ορισμένες συνεδρίες. Αυτό συμβαίνει, για να εξεταστεί πως το παιδί παρουσιάζει τις δυσκολίες και τις δυνατότητές του στους γονείς και πως αυτοί αντιδρούν (Gattino et al., 2011).

Στην οικογενειακή μουσικοθεραπεία, όπως δηλώνει και η λέξη, συμμετέχουν και οι γονείς στις συνεδρίες. Στόχος δεν είναι μόνο η ανάπτυξη δεξιοτήτων του παιδιού αλλά και η βελτίωση της σχέσης παιδιού-γονέα (Oldfield et al., 2012). Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στη μεγάλη σημασία που παίζει η οικογένεια στην ανάπτυξη του παιδιού (ηλικιακή, συμπεριφορική, ψυχολογική). Ειδικά, αν το παιδί έχει κάποια αναπηρία είναι αυτοί που γνωρίζουν το ιστορικό του (δυνατότητες, αδυναμίες), αυτοί που επηρεάζονται περισσότερο από όλους και αυτοί που μπορούν να βοηθήσουν στη γενίκευση συγκεκριμένων δεξιοτήτων (Allgood, 2005). Επιπλέον, η συμμετοχή των γονιών στις συνεδρίες συμβάλλει στο να καταλάβουν καλύτερα το παιδί τους και να δουν τις αντιδράσεις του από άλλη οπτική γωνία (Thompson et al., 2014). Παράλληλα, φαίνεται ότι η συνεργασία του μουσικοθεραπευτή με τους γονείς ενισχύει τις γνώσεις των δεύτερων, οι οποίες επεκτείνονται και στο φυσικό περιβάλλον του παιδιού (Thompson, 2012). Από την άλλη όμως και ο μουσικοθεραπευτής ωφελείται, γιατί μαθαίνει περισσότερα πράγματα για το παιδί. Γενικότερα, και οι δύο (γονείς και μουσικοθεραπευτής), κατά τη διάρκεια της μουσικοθεραπείας επικεντρώνονται στο παιδί και μπορεί να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους προσαρμόζοντάς την στις ανάγκες του (Allgood, 2005).

Τέλος, υπάρχει η ομαδική μουσικοθεραπεία στην οποία συμμετέχουν παραπάνω από ένα άτομα. Τα βασικά χαρακτηριστικά της είναι (Böhmig, 2003):

- Η χρήση διάφορων μουσικών οργάνων, επιλέγοντας ελεύθερα ο καθένας τι θέλει.

- Η επικοινωνία μέσω της μουσικής πραγματοποιείται σε τρία επίπεδα: ο καθένας με τον εαυτό του, το άτομο με την ομάδα και τα άτομα μεταξύ τους.
- Οι συμμετέχοντες παίζουν όλοι μαζί αλλά δεν διασπάται το τελικό αποτέλεσμα.
- Υπάρχει η πιθανότητα τα μέλη της ομάδας να επηρεαστούν το ένα με το άλλο στο πλαίσιο του μουσικού αυτοσχεδιασμού.
- Μέσα από το μουσικό αυτοσχεδιασμό τα μέλη συνδέονται μεταξύ τους ενώ ταυτόχρονα εκφράζονται ατομικά.
- Όλα τα μέλη της ομάδας συμμετέχουν και μοιράζονται ρόλους.
- Καταλαβαίνουν την αξία της μουσικής.

1.2.2.Δραματοθεραπεία

Σύμφωνα με τη Βρετανική Ένωση Δραματοθεραπευτών (2020), η δραματοθεραπεία είναι η μέθοδος όπου μέσα από τις δραστηριότητες και το παιχνίδι ο δραματοθεραπευτής προσπαθεί να δουλέψει τις διάφορες δυσκολίες που αντιμετωπίζει το άτομο. Συνδυάζει το δράμα και τις θεατρικές τεχνικές με τη θεραπεία (Χριστοδούλου, 2016).

Ειδικότερα, μέσα από φανταστικές εικόνες και ιστορίες δημιουργείται η απόσταση που χρειάζεται έτσι ώστε το άτομο να εξωτερικεύσει ότι βρίσκεται στον εσωτερικό του κόσμο. Πολλές φορές οι σκέψεις, οι εμπειρίες και τα συναισθήματα που βιώνει κάποιος τον κατακλύζουν σε πολύ έντονο βαθμό και επειδή δεν μπορεί να τα αντιμετωπίσει τα αγνοεί. Το φανταστικό πλαίσιο που δημιουργείται στη συνεδρία δίνει την αίσθηση της ασφάλειας και συμβάλλει στη συμμετοχή (Βρετανική Ένωση Δραματοθεραπευτών, 2020). Χωρίς να το καταλαβαίνει, το άτομο αλλάζει και έρχεται αντιμέτωπο με ότι τον βασανίζει. Βλέπει τον κόσμο με άλλα μάτια και αντιλαμβάνεται καλύτερα τον εαυτό του και τη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους. Αυτό συμβάλλει στην καλλιέργεια της αυτογνωσίας, της δημιουργικότητας, της φαντασίας, της κοινωνικότητας, της αυτοπεποίθησης και της συναισθηματικής ωριμότητας (Ο' Sullivan, 2015).

Η δραματοθεραπεία μοιάζει πολύ με το ψυχόδραμα αλλά υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά. Οι ρόλοι που υποδύονται στις συνεδρίες δραματοθεραπείας είναι φανταστικοί. Δεν υπάρχουν στη πραγματικότητα και αυτό συμβαίνει γιατί γίνεται πιο εύκολα με αυτόν τον τρόπο η σύνδεση με προβλήματα που τους απασχολούν. Άρα, τα αντιμετωπίζουν

καλύτερα καθώς η προσέγγιση πραγματοποιείται έμμεσα σε ένα ευχάριστο και ασφαλές περιβάλλον (O'Leary, 2013). Από την άλλη, στο ψυχόδραμα καλούνται να ενσαρκώσουν πραγματικούς ρόλους. Ακόμη, μία άλλη διαφορά είναι η έμφαση που δίνεται όσον αφορά το ρόλο της δραματοθεραπείας στο θεραπευτικό κομμάτι. Αντίθετα, το ψυχόδραμα αποτελεί μια γενικότερη παρέμβαση στις προσωπικές και κοινωνικές δεξιότητες (O' Sullivan, 2015). Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται και στα δύο είναι ίδιες.

Οι δραματοθεραπείες μπορούν να πραγματοποιούνται σε γκρουπ αλλά και μόνο με έναν συμμετέχοντα. Στην αρχή, ο θεραπευτής αξιολογεί τον συμμετέχοντα και προσπαθεί να δημιουργήσει ένα πρόγραμμα που να βασίζεται στις ανάγκες και στα χαρακτηριστικά του ατόμου. Οι συνεδρίες είναι 30 με 50 λεπτά την εβδομάδα και μπορεί να διαρκέσουν έως τρία χρόνια ανάλογα το άτομο (O' Sullivan, 2015). Καθ' όλη τη διάρκεια ο θεραπευτής παρατηρεί το άτομο συμμετέχοντας μαζί του στις δραστηριότητες με σκοπό να επέλθουν τα καλύτερα αποτελέσματα. Υλικά και μέσα όπως είναι η μάσκα, τα κοστούμια, η μουσική, βοηθούν τους συμμετέχοντες να μουν πιο εύκολα στους ρόλους τους και να αυτοσχεδιάσουν. Στις συνεδρίες, κινούνται στο χώρο, παίζουν παιχνίδια, μιμούνται πρόσωπα και πράγματα παίρνοντας αφορμή από σενάρια, μύθους, ιστορίες αλλά και τη φαντασία τους.

1.2.2.1. Μοντέλα δραματοθεραπείας

Έχουν αναπτυχθεί διάφορα μοντέλα στη δραματοθεραπεία. Τα πιο σημαντικά είναι το μοντέλο του Robert Landy (θεωρία των ρόλων), της Renee Emunah (μοντέλο των ενοποιημένων 5 φάσεων), και του David Johnson (μοντέλο των εξελικτικών μεταμορφώσεων) (Johnson & Emunah, 2020).

Στο μοντέλο του Robert Landy, έχουν μεγάλη σημασία οι ρόλοι που καλείται να αναβιώσει ο συμμετέχων. Μέσα από αυτούς, τόσο ο θεραπευτής όσο και το άτομο κινούνται σε δύο κόσμους, στον πραγματικό και στον φανταστικό-συμβολικό. Η μετάβαση από την καθημερινότητα στη φαντασία συμβάλλει στο να αποδεχτούν και να καταλάβουν τη δυσκολία. Έτσι, μπορούν μετά πιο εύκολα να την αντιμετωπίσουν και να δουλέψουν προς αυτή την κατεύθυνση (Landy, 1992). Ένας ρόλος δεν παραμένει ποτέ ίδιος. Εξαρτάται από το χρόνο, το χώρο και τις ανάγκες. Αλλιώς συμπεριφέρεται το παιδί στο σχολείο και αλλιώς όταν είναι στο σπίτι. Μέσα από την προθέρμανση και τις κινήσεις που κάνουν στην αρχή της συνεδρίας αναδύεται αυτή η διαφορά, χωρίς να επιδεικνύεται από

τον θεραπευτή. Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες καλούνται να δώσουν ένα όνομα στον ρόλο τους. Με αυτό τον τρόπο ξεκινά η μετάβαση στο φανταστικό κόσμο ενώ ταυτόχρονα ονοματίζοντας κάτι, του προσδίδουμε και χαρακτηριστικά. Μετά, μέσα στην ομάδα ή και ατομικά (μονολόγους) εξελίσσει ο καθένας τον ρόλο του. Επειδή είναι δύσκολο να μένει κάποιος για πολλές ώρες στον ίδιο ρόλο, ο θεραπευτής τον βοηθά να εντοπίσει έναν αντιρόλο. Δίνεται λοιπόν η δυνατότητα στο άτομο να εξερευνήσει καλύτερα τον κυρίως ρόλο του αναγνωρίζοντας και άλλες εναλλακτικές επιλογές. Επίσης, ένας ρόλος δεν έχει μόνο αυτά τα χαρακτηριστικά που φαντάζεται αρχικά το άτομο. Μπορεί να συναντήσει αντιθέσεις του προσώπου που υποδύεται και να επέλθει αμφισβήτηση των κινήτρων του. Στο τέλος της συνεδρίας, οι συμμετέχοντες επιστρέφουν στο εδώ και τώρα και επικεντρώνονται στο ρόλο και στο σκοπό που επιτέλεσε. Αυτό που επιχειρείται στο μοντέλο του Robert Landy είναι να γίνει η σύνδεση ανάμεσα στο φανταστικό και το πραγματικό. Ερωτήσεις, όπως γιατί επέλεξα το συγκεκριμένο ρόλο, τι κοινό έχω, που διαφέρω με αυτό και πως μπορώ να αλλάξω έτσι ώστε να συνυπάρχουν αρμονικά οι αντιτιθέμενοι ρόλοι, είναι μερικές που απασχολούν τους συμμετέχοντες. Η θεραπεία περιλαμβάνει την αλλαγή όχι μόνο του ατόμου προσωπικά αλλά και του περιβάλλοντός του (ομάδα θεραπείας, οικογένειας και άλλα) (Landy, 1992· Landy, 2005).

Το μοντέλο της Renee Emunah βασίζεται σε δραματικές τεχνικές, στο ψυχόδραμα και στις θεωρίες των Maslow και Rogers. Περιλαμβάνει πέντε φάσεις. Η πρώτη φάση είναι αυτή του δραματικού παιχνιδιού. Κατά τη διάρκειά της, επιχειρείται η ενθάρρυνση των ατόμων για συμμετοχή. Μέσα από το παιχνίδι που παίζουν εκείνη τη στιγμή, αυτοσχεδιάζοντας οι συμμετέχοντες, επιτυγχάνεται η κοινωνικοποίηση, η ενεργοποίηση της δημιουργικότητας καθώς και η δημιουργία σχέσεων έτσι ώστε να αναπτυχθεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης μέσα στην ομάδα. Οι δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκονται μπορεί να είναι δομημένες ή και όχι. Στη δεύτερη φάση, αναλαμβάνουν να υποδυθούν φανταστικούς ρόλους. Τις σκηνές μπορεί να τις αυτοσχεδιάζουν εκείνη τη στιγμή ή να βασίζονται σε κατασκευασμένα σενάρια αν ασχολούνται με ένα συγκεκριμένο θέμα. Στο τέλος, τόσο αυτοί που έπαιξαν τους ρόλους όσο και οι υπόλοιποι συμμετέχοντες που τους παρακολούθησαν, σχολιάζουν, αναλύουν τους ρόλους, τους συνδέουν με τη πραγματικότητα και προσφέρουν και τις δικές τους εμπειρίες. Σημαντική προϋπόθεση όμως για να μιλήσουν, είναι η κατάκτηση της ασφάλειας μέσα στην ομάδα. Να μην

φοβούνται δηλαδή, ότι θα επικριθούν ή ότι θα αντιμετωπίσουν τον οίκτο των υπολοίπων. Στη τρίτη φάση, είναι το παιχνίδι ρόλων όπου το άτομο καλείται να αναβιώσει πραγματικούς ρόλους και να εξετάσει και τη δική τους οπτική γωνία. Ασχολείται με ρεαλιστικά σενάρια και προβλήματα όπου χρειάζονται επίλυση. Στη τέταρτη φάση, (καταληκτική αναπαράσταση) ασχολούνται με πιο προσωπικά ζητήματα τα οποία απαιτούν τη δημιουργία εμπιστοσύνης μέσα στην ομάδα. Τέλος η πέμπτη φάση είναι το δραματικό τελετουργικό όπου οι συμμετέχοντες μεταβαίνουν στον πραγματικό κόσμο. Σε αυτή τη φάση, τονίζεται μέσα από δραστηριότητες (όπως ήχος, κίνηση) η σημασία της ομάδας και το δέσιμο που έχει αποκτηθεί με αυτή (Landy, 2005).

Το τρίτο μοντέλο είναι αυτό του David Johnson και ονομάζεται αναπτυξιακές μεταμορφώσεις. Στηρίζεται σε προσεγγίσεις της αναπτυξιακής θεωρίας, της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων¹ και σε απόψεις του Grotowski. Έχει σχέση με το ελεύθερο παιχνίδι, όπου θεραπευτής και συμμετέχων (είτε ατομικά, είτε ομαδικά) αλληλεπιδρούν σε έναν χώρο που έχει οριστεί από πριν, ως ο χώρος του παιχνιδιού. Ξεκινά πρώτος ο συμμετέχων τη δραστηριότητα και ο θεραπευτής παίρνει μέρος μετά. Ο αυθορμητισμός και ο αυτοσχεδιασμός κατέχουν και σε αυτό το μοντέλο κεντρική θέση. Το παιχνίδι αποτελείται από κάποιες αναπτυξιακές φάσεις. Αυτές είναι: το παιχνίδι της επιφάνειας όπου φαίνονται τα κοινωνικά στερεότυπα, το παιχνίδι με κάποιον ρόλο, όπου αναδύονται ιστορίες από τη προσωπική και κοινωνική ζωή του συμμετέχοντος, το οικείο παιχνίδι όπου φανερώνονται τα συναισθήματα του ατόμου για τον θεραπευτή και το εις βάθος παιχνίδι όπου συνειδητοποιεί ο συμμετέχων την πολυπλοκότητα των ανθρώπινων σχέσεων, έχοντας ως παράδειγμα τη σχέση του με τον θεραπευτή. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα μοντέλα, η θεραπεία προέρχεται από τη σταδιακή μετάβαση στις αναπτυξιακές φάσεις και όχι από την επεξεργασία με το τέλος της ολοκλήρωσής τους (Landy, 1992).

1.2.3.Χοροθεραπεία

Η χοροθεραπεία, όπως μαρτυρούν και τα συστατικά της λέξης, στηρίζεται στη μεγάλη επίδραση του χορού, ο οποίος παύει να είναι πλέον μόνο τρόπος διασκέδασης αλλά χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση προβλημάτων. Ήδη από τα αρχαία χρόνια, οι

---

¹ Η θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων αναφέρεται σε ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις που εστιάζουν στη σύνδεση ανάμεσα στο Εγώ (άτομο) και στους υπόλοιπους ανθρώπους με τους οποίους αλληλεπιδρά (Πράντζαλου, 2020).

άνθρωποι χόρευαν για να γιορτάσουν και για να εξωτερικεύσουν τα συναισθήματά τους. Αν και από παλιά είχαν διαπιστώσει τις ευεργετικές ιδιότητες του χορού, η χοροθεραπεία ως έννοια αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια, σε σύγκριση με τις άλλες μορφές τέχνης που λειτουργούν θεραπευτικά (Παναγιωτοπούλου κ.α., 2009). Εμφανίστηκε στην Αμερική με την Marian Chase το 1940 και καθιερώθηκε με την ίδρυση της Αμερικανικής Ένωσης Χοροθεραπείας (Παναγιωτοπούλου κ.α., 2009).

Ο χορός ανήκει στις παραστατικές τέχνες, στις τέχνες δηλαδή που χρησιμοποιούν το σώμα και την κίνηση για να εκφράσουν οι άνθρωποι τον ψυχικό τους κόσμο. Οι ορισμοί που έχουν δοθεί κατά καιρούς για τη χοροθεραπεία συνδέονται με τη χρησιμότητα που έχει ο χορός στη ζωή του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, η Αμερικανική Ένωση Χοροθεραπείας (ADTA) την προσδιορίζει ως την *«ψυχοθεραπευτική χρήση της κίνησης για την προώθηση της συναισθηματικής, κοινωνικής, νοητικής και σωματικής ενσωμάτωσης του ατόμου με σκοπό τη βελτίωση της υγείας και της ευημερίας»*. Οι αρχές στις οποίες στηρίζεται είναι (Αμερικανική Ένωση Χοροθεραπείας, χ.χ.):

- Η επικοινωνία βασίζεται σε λεκτικά και μη λεκτικά μηνύματα ανάμεσα σε περισσότερο από έναν άνθρωπο. Η κίνηση ανήκει στη μη λεκτική επικοινωνία. Στη χοροθεραπεία, ο ειδικός θα λάβει υπόψη και τις δύο μορφές έτσι ώστε να κατανοήσει τις ανάγκες του ατόμου που έχει απέναντί του.
- Μυαλό, σώμα, πνεύμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους.
- Στις συνεδρίες, οι χοροθεραπευτές παρατηρούν, αξιολογούν και παρεμβαίνουν βλέποντας τη κίνηση. Αυτή είναι το μέσο όπου δείχνει ότι το άτομο λειτουργεί, επικοινωνεί, εκφράζεται και εξελίσσεται.
- Η κίνηση έχει το ρόλο της αξιολόγησης και της παρέμβασης.
- Μέσα από το χορό, το άτομο βρίσκει τον εαυτό του, αφού οι κινήσεις που κάνει εναρμονίζονται με συναισθήματα και σκέψεις που έχει εκείνη τη στιγμή (Ho et al., 2018). Οι χοροθεραπευτές πιστεύουν ότι ο άνθρωπος τις περισσότερες φορές δεν εξωτερικεύει τα ψυχολογικά του προβλήματα τα οποία φαίνονται στο σώμα, με την ένταση των μυών και τις ελάχιστες κινήσεις. Ταυτόχρονα, ισχυρίζονται πως η κατάσταση του σώματος παίζει ρόλο στη συμπεριφορά και τα συναισθήματα (Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη & Σμυρλή, 2004). Επομένως, μέσα από τις συνεδρίες

χοροθεραπείας οι συμμετέχοντες προσπαθούν να εκφραστούν χρησιμοποιώντας την κίνηση, να απεγκλωβίσουν αρνητικά συναισθήματα και συμπεριφορές και να νιώσουν καλύτερα. Με άλλα λόγια, προωθείται η κοινωνικοποίηση, η ενσωμάτωση σε ομάδα, η έκφραση συναισθημάτων μέσω της μη λεκτικής επικοινωνίας, η αυτογνωσία, η γνώση του σώματος, η αύξηση της αυτοεκτίμησης, ο συντονισμός των μυϊκών κινήσεων και γενικότερα, η απόκτηση ικανοτήτων κίνησης και χαλάρωσης μέσα από έναν ευχάριστο τρόπο (Ritter & Low, 1996).

Η χοροθεραπεία δεν μοιάζει με άλλες δραστηριότητες οι οποίες μπορεί να έχουν ως αντικείμενο τον χορό αλλά σκοπός τους είναι η ευχαρίστηση και η διδασκαλία. Σε αντίθεση λοιπόν με τις άλλες, στόχος είναι η έκφραση και η εξωτερίκευση σκέψεων και συναισθημάτων. Ο χοροθεραπευτής δεν κατευθύνει τα άτομα. Τα αφήνει ελεύθερα να κινηθούν χωρίς να τους δίνει οδηγίες. Δεν διορθώνει τις ενέργειες των συμμετεχόντων. Αυτό συμβαίνει γιατί όλα τα ερμηνεύει συμβολικά. Είναι ειδικός σε θέματα ψυχολογίας, ψυχοθεραπείας και κινητικής αλληλεπίδρασης.

Η χοροκινητική θεραπεία μπορεί να περιλαμβάνει διάφορες τεχνικές όπως (Schmais, 1995· GoodTherapy, 2018):

- Η τεχνική του καθρέφτη στην οποία ο θεραπευτής κάνει ακριβώς αυτό που κάνει ο συμμετέχων. Με αυτό τον τρόπο επιδιώκεται η ενίσχυση της ενσυναίσθησης και ταυτόχρονα η συνειδητοποίηση της εμπειρίας.
- Ρυθμικά άλματα μέσα στο κύκλο του χορού.
- Μεταφορικές κινήσεις, όπου λειτουργούν ως ενδείξεις επιτυχίας ή πρόκλησης (χρήση για παράδειγμα μιας άσπρης σημαίας για να βοηθήσουν το άτομο ή να τον επιβραβεύσουν).
- Ο συγχρονισμός, ο αυτοσχεδιασμός, η έκφραση, ο ρυθμός, η ζωτικότητα, η ένταξη, η συνοχή, η εκπαίδευση και ο συμβολισμός χρησιμοποιούνται στις συνεδρίες.

Μια μέθοδος χοροθεραπείας η οποία είναι ιδιαίτερα δημοφιλής και αξίζει να αναφερθεί είναι η πρωτόγονη έκφραση (Primitive expression). Στηρίζεται σε μελέτες που έκανε η Katherine Dunham σχετικά με τους ιεροτελεστικούς χορούς στην Καραϊβική (Margariti et al., 2012). Εκεί χορεύουν χτυπώντας τα πόδια ή κουνώντας τους ώμους με βάση το ρυθμό που δίνουν τα μουσικά όργανα. Έχει αυτή την ονομασία, γιατί συνδέεται άμεσα με τον

τρόπο που οι πρωτόγονες κοινωνίες αντιλαμβάνονταν και εκφράζονταν μέσα από το χορό. Ο ρυθμός, ο χορός και το τραγούδι στην πρωτόγονη έκφραση συνδυάζονται όλα μαζί, σε ένα συμβολικό επίπεδο, χωρίς να επιδιώκουν κάποιο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα (Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη & Σμυρλή, 2004). Δεν ενδιαφέρει δηλαδή τον θεραπευτή εάν το άτομο χορεύει καλά. Στόχος, είναι η κινητοποίηση του συμμετέχοντα και η παρότρυνση να εκφραστούν μέσα από κινήσεις οι οποίες δεν είναι σχεδιασμένες από πιο πριν. Μοιάζει με τη μορφή ενός παιχνιδιού, όπου οι συμμετέχοντες σε ένα ασφαλές και ευχάριστο περιβάλλον καλούνται να υποδυθούν ρόλους όπως αυτού του πολεμιστή, του κυνηγού, του κλέφτη, του αρχηγού της φυλής, ενός φανταστικού ή αληθινού ζώου. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα να ανακαλύψουν, να εξετάσουν και να εκφράσουν ποικίλες επιθυμίες, συμπεριφορές, συναισθήματα και στάσεις που δεν γνώριζαν προηγουμένως (Margariti et al., 2012). Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται στην πρωτόγονη έκφραση είναι: η δύναμη του ρυθμού, ο ήχος των κρουστών, η χρήση της φωνής, η απλότητα των κινήσεων, η επαναληπτική διαδικασία, η σημασία της ομάδας, η σχέση με το έδαφος, η χρήση του παιχνιδιού και η δυαδικότητα (Margariti, 2017). Όλα αυτά συνδέονται αρμονικά και οδηγούν στην θεραπευτική εμπειρία. Ο συμμετέχων μέσα από το χορό απελευθερώνεται και σταδιακά εξελίσσεται αφού κατανοεί περισσότερο τον εαυτό του και τους άλλους γύρω του. Είναι μέλος μιας ομάδας όπου όλοι μαζί χορεύουν αλλά ο καθένας βιώνει τις δικές του εμπειρίες.

1.3.Σκοπός της έρευνας- Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναζητηθεί ο ρόλος που παίζουν οι παραστατικές τέχνες στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Συγκεκριμένα, μέσα από τη βιβλιογραφική μελέτη θα εξεταστούν έρευνες που έχουν γίνει σε Ελλάδα και εξωτερικό μέσα σε σχολεία και σε κέντρα θεραπείας. Οι έρευνες αυτές θα επικεντρώνονται σε προγράμματα παρέμβασης τα οποία στόχευαν με τη χρήση της μουσικής, του χορού και του θεάτρου στη βελτίωση των κοινωνικών δεξιοτήτων.

Τα ερευνητικά ερωτήματα αυτής της εργασίας είναι τα εξής:

1. Ποια είναι τα δημογραφικά στοιχεία χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικία, λεκτική ή μη λεκτική επικοινωνία κ.λπ.) των παιδιών συμμετεχόντων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού που συμμετείχαν στις θεραπευτικές παρεμβάσεις μέσω των παραστατικών τεχνών;
2. Σε ποιες κοινωνικές δεξιότητες εστιάζουν οι θεραπευτικές παρεμβάσεις μέσω των παραστατικών τεχνών;
3. Ποια είναι τα αποτελέσματα των θεραπευτικών παρεμβάσεων μέσω των παραστατικών τεχνών στα άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού;

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία

2.1. Ερευνητική Στρατηγική

Η ερευνητική στρατηγική που χρησιμοποιήθηκε είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση (literature review). Χρησιμοποιείται ο όρος βιβλιογραφική ανασκόπηση για να δηλώσει μια συγκεκριμένη μέθοδο μέσω της οποίας εκτιμάται το επιστημονικό υλικό που έχει συγκεντρωθεί μέχρι τώρα (Πανεπιστήμιο Κρήτης, χ.χ.). Με βάση στοχευμένα ερευνητικά ερωτήματα, εξετάζεται η βιβλιογραφία προκειμένου να δοθούν απαντήσεις. Η εξέταση αυτήν δεν γίνεται τυχαία αλλά ακολουθούνται κάποιοι κανόνες. Σκοπός είναι να μελετηθεί, να αξιολογηθεί και να αναλυθεί το υλικό που έχει συγκεντρωθεί με βάση καθορισμένα κριτήρια. Είναι αυτονόητο όμως ότι ακόμα κι αν η βιβλιογραφική ανασκόπηση έχει διεξαχθεί πολύ προσεκτικά, πάντα υπάρχει η πιθανότητα να έχουν ξεφύγει ορισμένες έρευνες (Δημόπουλος, Κατρούγκαλος, και συνεργάτες, 2010). Παρόλα αυτά, η αξία της δεν μειώνεται καθώς παρουσιάζονται συνοπτικά και συγκεντρωτικά τα αποτελέσματα. Επιπρόσθετα, ένα άλλο θετικό που προσφέρει, είναι η εμφάνιση πιθανών κενών που μπορεί να υπάρχουν στην έρευνα και αυτό μπορεί να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω εξέταση (Μίτσιου, 2020).

Τα χαρακτηριστικά της βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι (Kefalakis & Fokides, 2022):

- Η σαφής εξέταση του ερευνητικού ερωτήματος.

- Η ύπαρξη κριτηρίων έτσι ώστε να οριοθετείται η έρευνα και να γνωρίζει κάποιος γιατί επιλέχθηκε ή γιατί αποκλείστηκε το συγκεκριμένο υλικό.
- Η συστηματική έρευνα του υλικού που εξετάζεται δημοσιευμένου και μη.
- Η κριτική αξιολόγηση του υλικού που επιλέχθηκε.
- Η εξέταση των αποτελεσμάτων του τελικού υλικού.
- Η έκθεση των αποτελεσμάτων του τελικού υλικού.
- Η παρουσίαση της μεθοδολογίας που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκόπησης.

Η αναζήτηση για αυτή τη βιβλιογραφική ανασκόπηση έγινε σε συγκεκριμένες ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων (pubmed, scopus) με στόχο την εξέταση ηλεκτρονικών περιοδικών και ιστοσελίδων τα οποία θα είναι χρήσιμα για την έρευνά μας. Οι λέξεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν είναι dance movement therapy autism spectrum disorder, dance movement therapy autism spectrum disorder social skills, drama therapy autism spectrum disorder, drama therapy autism spectrum disorder social skills, music therapy autism spectrum disorder, music therapy autism spectrum disorder social skills, χοροθεραπεία διαταραχή αυτιστικού φάσματος, χοροθεραπεία διαταραχή αυτιστικού φάσματος κοινωνικές δεξιότητες, δραματοθεραπεία διαταραχή αυτιστικού φάσματος, δραματοθεραπεία διαταραχή αυτιστικού φάσματος κοινωνικές δεξιότητες, μουσικοθεραπεία διαταραχή αυτιστικού φάσματος, μουσικοθεραπεία διαταραχή αυτιστικού φάσματος κοινωνικές δεξιότητες. Αυτές οι λέξεις κλειδιά χρησιμοποιήθηκαν συνδυαστικά έτσι ώστε να αναζητηθούν πιο στοχευμένα τα κατάλληλα άρθρα που εξυπηρετούν το θέμα της εργασίας. Ακόμη, προτιμήθηκε να χρησιμοποιηθεί ο γενικός όρος κοινωνικές δεξιότητες και όχι κάτι πιο συγκεκριμένο όπως για παράδειγμα «διαπροσωπικές σχέσεις». Αυτό συνέβη με σκοπό να βρεθούν περισσότερα αποτελέσματα και στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της εξέτασης των ερευνών, αν δεν πληρούσαν τα κριτήρια, θα μπορούσαν να αποκλειστούν. Η αναζήτηση περιλάμβανε τόσο ελληνική όσο και ξένη βιβλιογραφία.

2.2. Κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού

Αρχικά, πριν την αναζήτηση και την εξέταση των άρθρων καθορίστηκαν ορισμένα κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού αυτών, καθώς η έρευνα είναι αναγκαίο να απαντά τα

ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω και να μην παρεκκλίνει από το θέμα. Επομένως, όλα τα επιστημονικά άρθρα που συμπεριλήφθηκαν στην εργασία:

- Εξέτασαν δείγμα το οποίο αποτελείται από 1 και άνω παιδιά στο φάσμα του αυτισμού.
- Τα παιδιά του δείγματος ήταν από 4 έως 14 χρονών.
- Οι συνεδρίες μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας είχαν στόχο την βελτίωση των κοινωνικών δεξιοτήτων.
- Οι έρευνες που θα αναλυθούν, είχαν παρουσιαστεί σε κάποιο επιστημονικό περιοδικό.

Όσον αφορά τα κριτήρια αποκλεισμού εξαιρέθηκαν άρθρα τα οποία δεν ήταν της τελευταία δεκαετίας. Ειδικότερα, τα άρθρα αφορούσαν έρευνες που εκδόθηκαν από το 2013 έως το 2022 με στόχο τα δεδομένα που θα αναλυθούν να είναι σύγχρονα. Επιπρόσθετα, δεν περιλαμβάνονται έρευνες που είναι γραμμένες σε γλώσσες εκτός της ελληνικής και της αγγλικής. Τέλος, αποκλείστηκαν άρθρα στα οποία δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση στο πλήρες κείμενο.

2.3. Πορεία της έρευνας

Αφού καθορίστηκαν τα κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού, αναζητήθηκαν μέσα από δύο βάσεις δεδομένων, τις pubmed και scopus, έρευνες που σχετίζονταν σε παρεμβάσεις με παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Οι παρεμβάσεις αφορούσαν ξεχωριστά συνεδρίες μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας αντίστοιχα. Ειδικότερα, υπήρξε διάκριση των ερευνών σε σχέση με το είδος των παραστατικών τεχνών. Αυτό συνέβη γιατί αν και η μουσική, το θέατρο και ο χορός ανήκουν στην κατηγορία των τεχνών ωστόσο προσεγγίζονται διαφορετικά. Ο κάθε θεραπευτής δηλαδή, λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο στις συνεδρίες και χρησιμοποιεί διαφορετικές τεχνικές ανάλογα με το είδος της παρέμβασης.

Ακόμη ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να διευκρινιστεί είναι ότι οι έρευνες που συμπεριλήφθηκαν επικεντρώνονταν στις κοινωνικές δεξιότητες. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα παιδιά με διαταραχή αυτιστικού φάσματος πέρα από τις άλλες δυσκολίες που μπορεί να έχουν, δυσκολεύονται στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων. Για αυτό το λόγο, πέρα από τους τίτλους που πολλές φορές περιείχαν τον όρο κοινωνικές δεξιότητες,

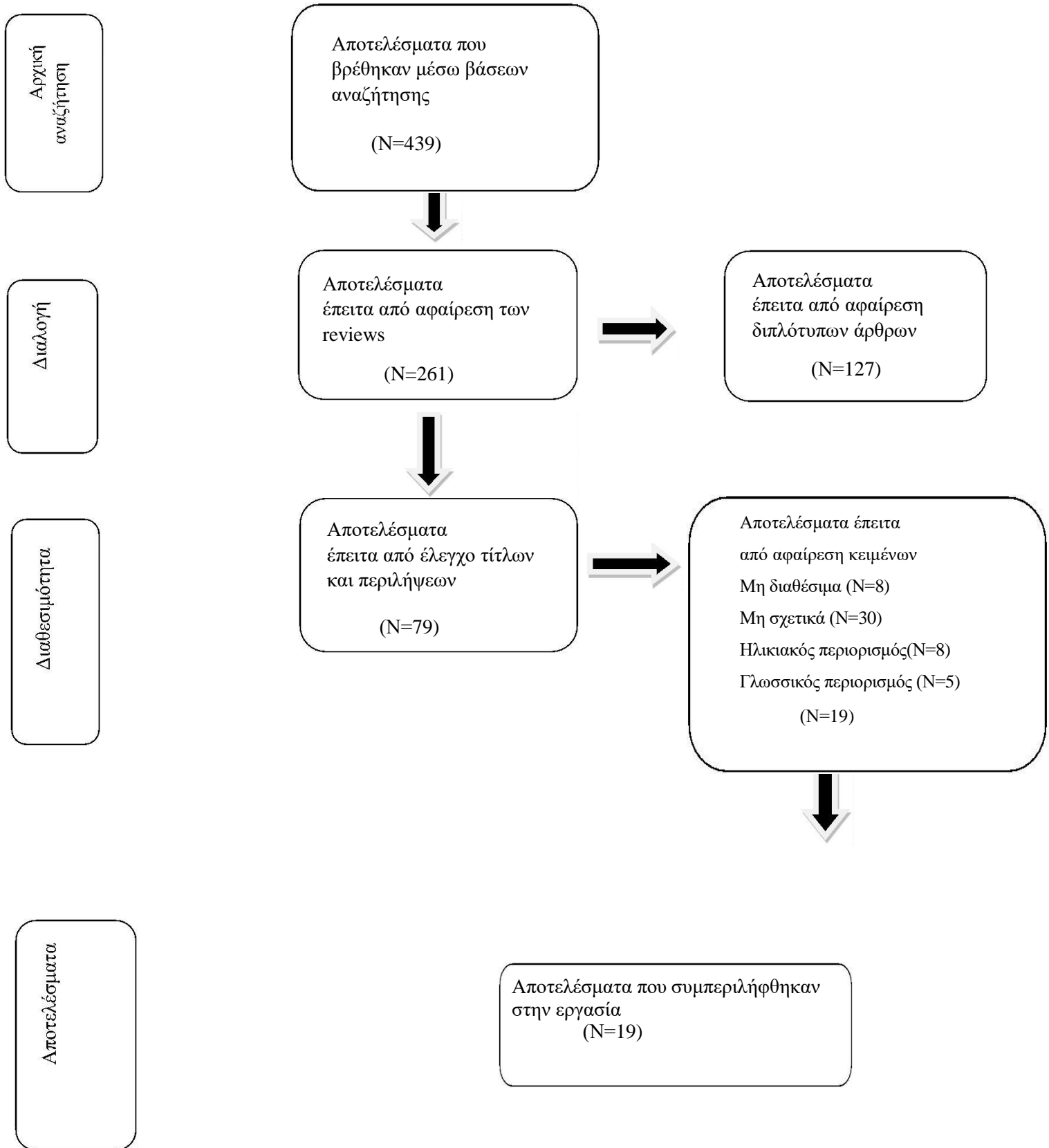
εξετάζονταν και ολόκληρο το κείμενο για την καταλληλότητά του ή όχι στην έρευνα. Εξάλλου, οι κοινωνικές δεξιότητες έχουν πολλές διαστάσεις και συνδέονται με την επικοινωνία, την ενσυναίσθηση, την κοινή προσοχή, την διασύνδεση, την αλληλεπίδραση και άλλα. Επομένως, έρευνες που αφορούσαν κάτι από τα παραπάνω ήταν αναγκαίο να αναλυθούν.

Στη συνέχεια λοιπόν και λαμβάνοντας υπόψη τα κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού ξεκίνησε η αναζήτηση για τις τρεις μορφές θεραπείας ξεχωριστά. Στη μουσικοθεραπεία βρέθηκαν 439 αποτελέσματα από το 2013 έως το 2022. Μετά την επιλογή των κατάλληλων φίλτρων και αφού αφαιρέθηκαν οι διπλότυποι και οι βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις οι έρευνες ήταν 127. Στη συνέχεια έγινε έλεγχος τόσο του τίτλου όσο και του κειμένου. Από αυτές κρίθηκαν κατάλληλες οι 19 έρευνες. Αυτό συνέβη γιατί δεν υπήρχε πρόσβαση στο πλήρες κείμενο (N=8), δεν ήταν εξ ολοκλήρου στην αγγλική γλώσσα (N=5) και δεν σχετίζονταν με τα συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα (συνδέονταν με την επίδραση της τεχνολογίας, με γλωσσικές δεξιότητες, με την ανθεκτικότητα και άλλα).

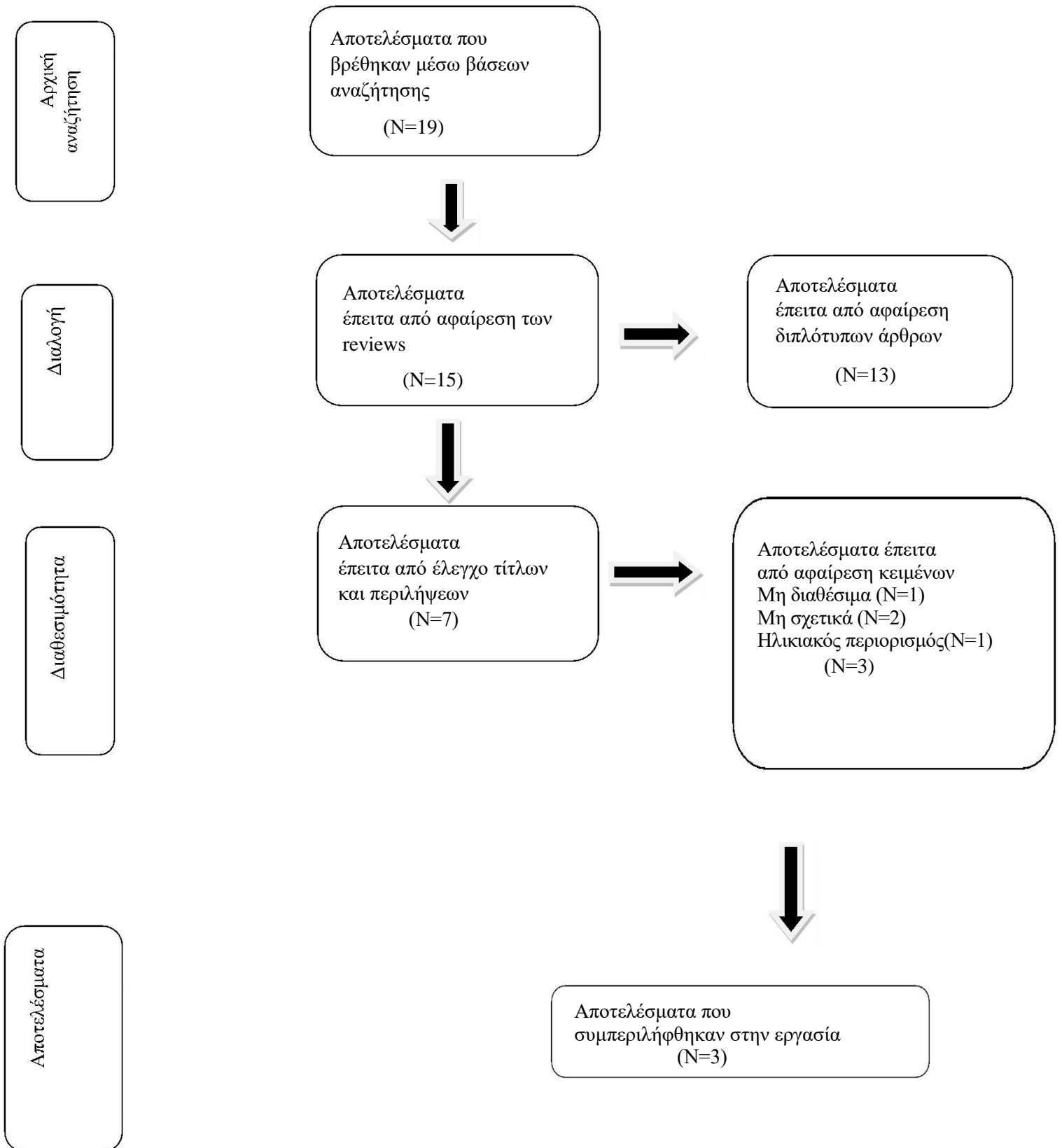
Τα αποτελέσματα στη δραματοθεραπεία, σε σύγκριση με τις άλλες δύο μορφές θεραπείας, ήταν λιγότερα. Ειδικότερα, βρέθηκαν 19 μελέτες. Από αυτές μετά την αφαίρεση των βιβλιογραφικών ανασκοπήσεων έμειναν 15 και μετά αφού αφαιρέθηκαν και οι διπλότυποι υπήρχαν 13 αποτελέσματα. Στη συνέχεια, εξετάστηκαν οι τίτλοι και οι περιλήψεις. Από αυτά βρέθηκαν ότι δεν ήταν κατάλληλα 6 άρθρα. Μετά από αφαίρεση των μη σχετικών, αυτών που δεν υπήρχε πρόσβαση, και τον ηλικιακό περιορισμό, συνολικά χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα 3 άρθρα.

Στη χοροθεραπεία, μετά από την αναζήτηση με τις λέξεις κλειδιά που αναφέρθηκαν παραπάνω, βρέθηκαν 53 αποτελέσματα. Από αυτά έμειναν 34 καθώς δεν συμπεριλήφθηκαν οι βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις και τα άρθρα που ήταν δύο φορές. Από την έρευνα των τίτλων και των περιλήψεων αυτού του υλικού αφαιρέθηκαν κάποια, με αποτέλεσμα να υπάρχουν 25 άρθρα. Τέλος αναλύθηκαν 4 άρθρα γιατί αυτά πληρούσαν τις προϋποθέσεις. Τα υπόλοιπα δεν ήταν διαθέσιμα, δεν σχετιζόταν με το θέμα και η ηλικία δεν ήταν αυτή που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία. Το ένα από αυτά τα άρθρα επειδή είναι ένας συνδυασμός μουσικοθεραπείας, χοροθεραπείας, τυχαία παρατίθεται στη μουσικοθεραπεία.

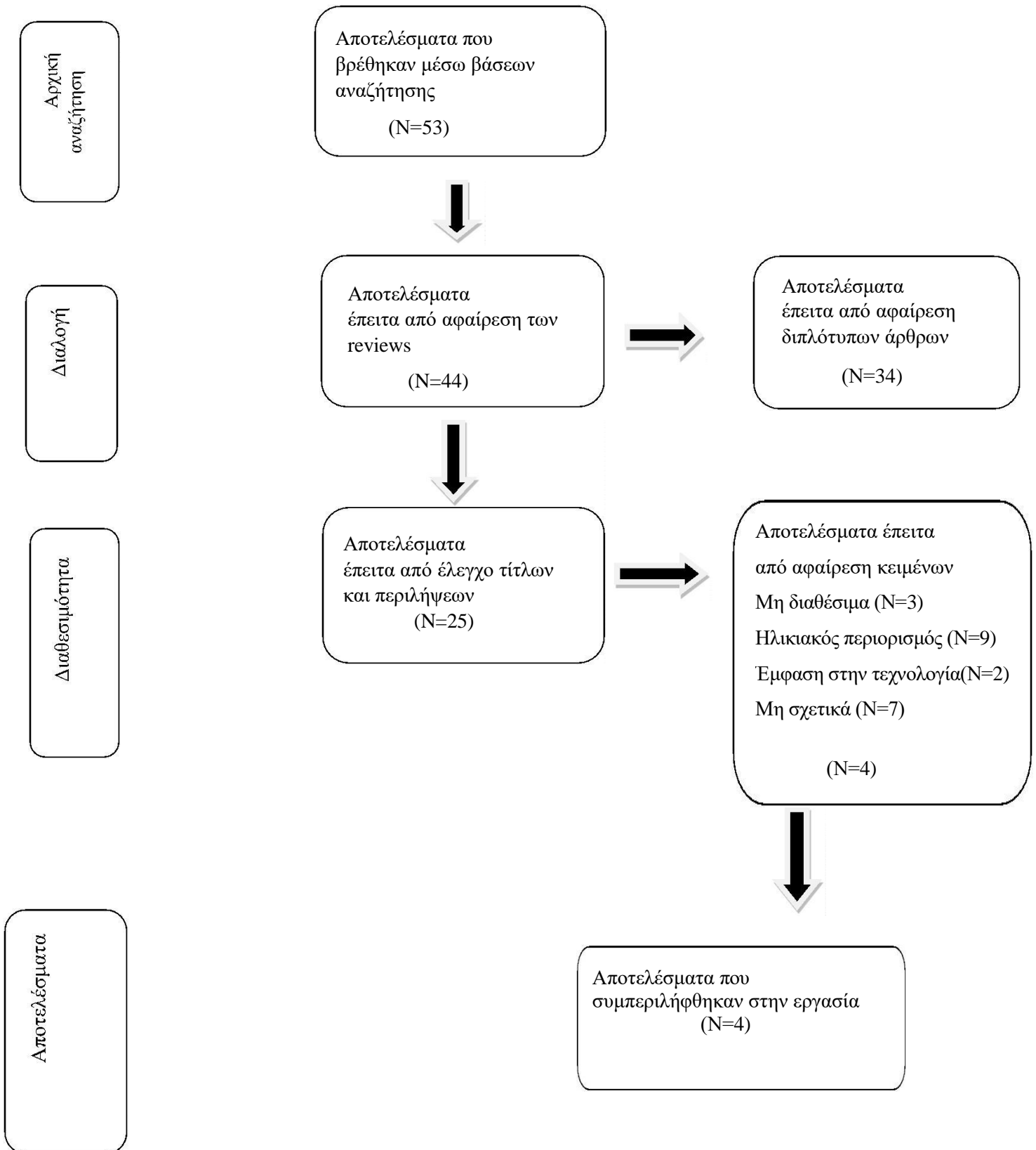
Διάγραμμα ροής μουσικοθεραπείας

Διάγραμμα ροής δραματοθεραπείας

Διάγραμμα ροής χοροθεραπείας

Κεφάλαιο 3: Αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας που διεξήχθη για τη συμβολή των παραστατικών τεχνών στην καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού αναλύονται παρακάτω με περισσότερες λεπτομέρειες. Χωρίζονται σε τρία υποκεφάλαια όσα είναι και τα ερευνητικά ερωτήματα. Αρχικά δίνεται μια πιο συγκεκριμένη εικόνα για το προφίλ των συμμετεχόντων για να εξεταστεί αν παίζει ρόλο στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασης. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο, γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί σε ποιες κοινωνικές δεξιότητες εστιάζει η μουσικοθεραπεία, η δραματοθεραπεία και η χοροθεραπεία και τέλος, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των θεραπευτικών παρεμβάσεων μέσω των παραστατικών τεχνών.

Οι πίνακες που ακολουθούν (Πίνακας 1., Πίνακας 2., Πίνακας 3.) δίνουν μια πρώτη εικόνα για τα 25 άρθρα που μελετήθηκαν. Είναι χωρισμένοι ανάλογα με τη μορφή θεραπείας που ακολουθήθηκε. Πρώτα τα άρθρα που αφορούν την μουσικοθεραπεία, μετά αυτά που συνδέονται με τη δραματοθεραπεία και τέλος αυτά που περιλαμβάνουν συνεδρίες χοροθεραπείας. Στην πρώτη στήλη του πίνακα είναι το όνομα του άρθρου, στη δεύτερη στήλη οι συγγραφείς και το έτος δημοσίευσης, στην τρίτη στήλη οι συμμετέχοντες, στην τέταρτη στήλη το περιεχόμενο παρέμβασης και στην πέμπτη στήλη κάποια ενδεικτικά αποτελέσματα. Στην επόμενη υποενότητα θα αναφερθούν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο των άρθρων.

Πίνακας 1. Συνοπτικός πίνακας αποτελεσμάτων μουσικοθεραπείας

Άρθρο	Συγγραφείς/ έτος	Συμμετέχοντες	Περιεχόμενα παρέμβασης	Αποτελέσματα
A randomized controlled trial of 25 sessions comparing music therapy and music listening for children with autism spectrum disorder	Rabeyron, Robledo Del Canto, Carasco, Bisson, Bodeau, Vrait, Berna, Bonnot. 2020	37 παιδιά ηλικίας 4 έως 7 χρονών. Χωρίστηκαν τυχαία σε δύο ομάδες. Αυτοί που παρακολούθησαν συνεδρίες μουσικοθεραπείας και	Παρέμβαση μέσω μουσικοθεραπείας και μέσω ακρόασης μουσικής. Διάρκεια: 8 μήνες, 28 συνεδρίες η κάθε ομάδα	Τα αποτελέσματα αφορούσαν μια σύγκριση ανάμεσα σε αυτές τις 2 παρεμβάσεις. Αυτό που μας ενδιαφέρει στη συγκεκριμέ

		αυτοί που στις συνεδρίες άκουσαν μουσική.		νη έρευνα είναι ότι μέσα από τις συνεδρίες μουσικοθεραπείας μειώθηκε η στερεοτυπική συμπεριφορά.
Music improves social communication and auditory-motor connectivity in children with autism	Sharda, Tuerk, Chowdhury, Jamey, Foster, Custo-Blanch, Tan, Nadig & Hyde. 2018	51 παιδιά ηλικίας 6 έως 12 χρονών. Χωρίστηκαν σε 2 ομάδες: σε	Παρέμβαση μέσω αυτοσχεδιαστικής μουσικοθεραπείας.	Βελτίωση κοινωνικής επικοινωνίας

		αυτούς που παρακολούθησαν συνεδρίες μουσικοθεραπείας και σε αυτούς που δεν παρακολούθησαν	Διάρκεια: 8-12 εβδομάδες μουσική ή μη μουσική παρέμβαση	
Music-Enhanced Emotion Identification of Facial Emotions in Autistic Spectrum Disorder Children: A Pilot EEG Study	Ramirez-Melendez, Matamoros, Hernandez, Mirabel, Sanchez & Escude. 2022	25 παιδιά ηλικίας 6 έως 11 χρονών. Χωρίστηκαν στην πειραματική και στην	Παρέμβαση μέσω μουσικής Διάρκεια:4 διαδοχικές εβδομάδες. Η πειραματική ομάδα	Βελτίωση τόσο στην αναγνώριση συναισθημάτων στις εκφράσεις του προσώπου όσο και της πρόκλησης

		ομάδα ελέγχου	εκτέθηκε σε 3 συνθήκες (χωρίς μουσική, μουσική, χωρίς μουσική) όπως και η ομάδα ελέγχου η οποία εκτέθηκε και αυτή σε 3 συνθήκες αλλά ήταν χωρίς μουσική.	συναισθημά των
--	--	------------------	---	-------------------

<p>A Music-Therapy Robotic Platform for Children With Autism: A Pilot Study</p>	<p>Feng, Mahoor & Dino. 2022</p>	<p>9 παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (μ.ο. ηλικίας 11,73) και 7 παιδιά τυπικής ανάπτυξης (μ.ο. ηλικίας 10,22)</p>	<p>Παρέμβαση μέσω μουσικοθεραπείας με τη χρήση ρομπότ. Διάρκεια: 50 πειραματικές συνεδρίες, 8 μήνες</p>	<p>Βελτίωση κοινωνικών συμπεριφορών όπως ο κινητικός έλεγχος και οι δεξιότητες στροφής</p>
<p>An Investigation of a Classroom-Based Specialized Music Therapy Model for Children With Autism Spectrum Disorder: Voices Together Using the VOICSS™ Method</p>	<p>Schmid, DeMoss, Scarbrough, Ripple, White, Dawson. 2020</p>	<p>64 παιδιά ηλικίας 5 έως 11 χρονών</p>	<p>Μέθοδο μουσικοθεραπείας που βασίζεται σε ομάδες</p>	<p>Βελτίωση στην επικοινωνία και στις</p>

			(VOICSS™ Method) Διάρκεια: 16 εβδομαδιαί ες συνεδρίες	κοινωνικές δεξιότητες
The analysis of the music therapy program's effect on taking turn-sharing skills and expressing feelings of children with autism spectrum disorder [Analizaučinkaprogramaglazbeneterapije navještineizmjenjivanja-dijeljenjaiizražavanjaosječajadjece s poremećajemizspektraautizma]	Zorba, Akçamete & Özcan. 2019	1 παιδί 8 χρονών	Ατομική μουσικοθερ απεία Διάρκεια: 70 ατομικές συνεδρίες μουσικοθερ απείας που διαρκούσαν 30 λεπτά και 19 παρατηρήσ	Βελτίωση έκφραση και μοίρασμα συναίσθημά των τόσο στις συνεδρίες μουσικοθερ απείας όσο και μέσα στην τάξη

			εις μέσα στην τάξη που διαρκούσαν για 40 λεπτά	
Music therapy as a therapeutic tool in improving the social skills of autistic children	Bharathi, Venugopal, & Vellingiri. 2019	52 παιδιά ηλικίας 6 και 12 χρονών. Χωρίστηκαν σε 2 ομάδες: ενεργητικούς, παθητικούς	Μουσικοθεραπεία Διάρκεια: 35 λεπτά και έγιναν 3 συνεδρίες σε 1 εβδομάδα και για τις 2 ομάδες για 3 μήνες. Μετά από 3 μήνες	Θετικά αποτελέσματα στην κατανόηση, στην ανταπόκριση και στη διατήρηση της αλληλεπίδρασης με τους συνομηλίκους

			συνεχίστηκε η παρατήρηση	
Assessing the Impact of Music Therapy on Sensory Gating and Attention in Children With Autism: A Pilot and Feasibility Study	LaGasse, Manning, Crasta, Gavin & Davies. 2019	7 παιδιά ηλικίας 5 έως 12 χρονών. Το δείγμα περιλάμβανε παιδιά με ΔΑΦ και παιδιά τυπικής ανάπτυξης	Ατομική μουσικοθεραπεία Διάρκεια: 5 εβδομάδες 10 φορές	Βελτίωση στην επιλεκτική προσοχή. Δεν βρέθηκαν σημαντικές διαφορές για τη διαρκή προσοχή και τις ικανότητες εναλλαγής/

				ελέγχου της προσοχής.
The Therapeutic Relationship as Predictor of Change in Music Therapy with Young Children with Autism Spectrum Disorder	Mössler, Gold, Aßmus, Schumacher, Calvet, Reimer, Iversen, Schmid. 2019	48 παιδιά ηλικίας 4 έως 7 χρονών. Χωρίστηκαν τυχαία σε 2 ομάδες: χαμηλή ένταση μουσικοθεραπείας, υψηλή ένταση μουσικοθεραπείας	Αυτοσχεδιαστική μουσικοθεραπεία Διάρκεια: χαμηλής έντασης μουσικοθεραπείας (1 φορά την εβδομάδα) υψηλής έντασης μουσικοθεραπείας (3 φορές την	Συμβάλλει στην κοινωνική ανάπτυξη, στη δημιουργία σχέσεων μέσα από την αλληλεπίδραση και στη βελτίωση των επικοινωνιακών ικανοτήτων

			εβδομάδα) για 5 μήνες	
International multicentrerandomised controlled trial of improvisational music therapy for children with autism spectrum disorder: TIME-A study	Crawford, Gold, Odell-Miller, Thana, Faber, Assmus, Bieleninik, Geretsegger, Grant, Maratos, Sandford, Claringbold, McConachie, Maskey, Mössler, Ramchandani & Hassiotis. 2017	364 παιδιά ηλικίας 4 και 7 χρονών. Χωρίστηκαν τυχαία σε 3 ομάδες: χαμηλή ένταση μουσικοθεραπείας, υψηλή ένταση μουσικοθεραπείας και ενισχυμένη	Αυτοσχεδιαστική μουσικοθεραπεία Διάρκεια: χαμηλής έντασης μουσικοθεραπείας (1 φορά την εβδομάδα) υψηλής έντασης μουσικοθεραπείας (3 φορές την εβδομάδα)	Δεν υπήρξε σημαντική βελτίωση στον κοινωνικό τομέα και στην κοινωνική ανταπόκριση με βάση την αξιολόγηση των γονέων

		τυπική φροντίδα	και τυπική φροντίδα (3 συνεδρίες) για 5 μήνες	
Effects of Improvisational Music Therapy vs Enhanced Standard Care on Symptom Severity Among Children With Autism Spectrum Disorder: The TIME-A Randomized Clinical Trial	Bieleninik, Geretsegger, Mössler, Assmus, Thompson, Gattino, Elefant, Gottfried, Iglizzi, Muratori, Suvini, Kim, Crawford, Odell-Miller, Oldfield, Casey, Finnemann, Carpenter, Park, Grossi & Gold. 2017	364 παιδιά ηλικίας 4 έως 6 χρονών. Χωρίστηκαν τυχαία σε 3 ομάδες ανάλογα με τον τύπο της παρέμβασης	Αυτοσχεδιαστική μουσικοθεραπεία Διάρκεια: χαμηλής έντασης μουσικοθεραπεία (1 φορά την εβδομάδα) υψηλής έντασης μουσικοθεραπεία μαζί	Σε σύγκριση με την ενισχυμένη τυπική φροντίδα δεν υπήρξε σημαντική διαφορά σε σχέση με τις αδυναμίες που εμφανίζουν τα παιδιά με ΔΑΦ

			με την τυπική φροντίδα (3 φορές την εβδομάδα) και τυπική φροντίδα ξεχωριστά (3 συνεδρίες) για 5 μήνες	στις κοινωνικές δεξιότητες
Social robots and teaching music to autistic children: Myth or reality?	Taheri, Meghdari, Alemi, Pouretemad, Poorgoldooz & Roohbakhsh. 2016	4 παιδιά ηλικίας 6 χρονών	Παρέμβαση μέσω μουσικοθεραπείας με τη χρήση κοινωνικού ρομπότ	Μεταξύ άλλων αποτελεσμάτων που δεν είναι σχετικά με την έρευνα υπήρξε μείωση

			Διάρκεια: 11 συνεδρίες από 20-30 λεπτά	στην στερεοτυπι κή συμπεριφορ ά
“Bill is now singing”: Joint engagement and the emergence of social communication of three young children with autism	Vaiouli, Grimmet & Ruich. 2015	3 παιδιά ηλικίας 5 και 7 χρονών	Αυτοσχεδια στική μουσικοθερ απεία Διάρκεια: εξατομικευ μένες συνεδρίες μουσικοθερ απείας εβδομαδιαί α για 30 λεπτά	Υπήρξαν θετικά αποτελέσμα τα στην εστίαση σε πρόσωπα, στην ανταπόκρισ η και στην έναρξη κοινής προσοχής

<p>Attunement in Music Therapy for Young Children with Autism: Revisiting Qualities of Relationship as Mechanisms of Change</p>	<p>Mössler, Schmid, Aßmus, Fusar-Poli & Gold, 2020</p>	<p>101 παιδιά ηλικίας 4 και 7 χρονών. Χωρίστηκαν τυχαία σε 2 ομάδες : χαμηλή ένταση μουσικοθεραπείας, υψηλή ένταση μουσικοθεραπείας</p>	<p>Αυτοσχεδιαστική μουσικοθεραπεία Διάρκεια: 1 συνεδρία ανά εβδομάδα (χαμηλή ένταση μουσικοθεραπείας) 3 συνεδρίες ανά εβδομάδα (υψηλή ένταση μουσικοθεραπείας)</p>	<p>Δεν φάνηκε σημαντική συσχέτιση μεταξύ μουσικού, συναισθηματικός συντονισμού και μείωση των συμπτωμάτων σε παιδιά με ΔΑΦ. Με βάση την άποψη των γονέων υπήρξαν τάσεις βελτίωσης</p>
---	--	---	--	---

			απεία) για 5 μήνες	στην κοινωνική ανταπόκριση
Effects of a music therapy group intervention on enhancing social skills in children with autism	LaGasse. 2014	17 παιδιά ηλικίας 6 έως 9 χρονών Χωρίστηκαν τυχαία στην ομάδα μουσικοθεραπείας και στην ομάδα κοινωνικών δεξιοτήτων	Ομαδική μουσικοθεραπεία Διάρκεια: 50 λεπτά ομαδικές συνεδρίες για 5 εβδομάδες	Βελτίωση κοινής προσοχής, βλεμματικής επαφής προς τα άλλα άτομα και βελτίωση της αντίληψης των γονέων όσον αφορά τις

		χωρίς τη χρήση μουσικής		κοινωνικές δεξιότητες
The effect of Kodály-based music experiences on joint attention in children with autism spectrum disorders	Chiengchana & Trakarnrung. 2014	3 παιδιά ηλικίας 7.8 έως 11.5 χρονών. Οι πειραματικές συνεδρίες αποτελούνταν από τη βασική συνθήκη, την ομαδική παρέμβαση, την	Παρέμβαση με τη χρήση μουσικών εμπειριών βασισμένες στο Kodály (μέθοδος της μουσικοθεραπείας) Διάρκεια: 30 λεπτά η κάθε συνεδρία. Ο αριθμός	Ενίσχυση συμπεριφορών κοινής προσοχής και εκμάθηση συμμετοχής σε ομαδικό περιβάλλον μέσω μουσικών δραστηριοτήτων

		ατομική παρέμβαση και ξανά την ομαδική παρέμβαση	συνεδριών διαφορετικ ός σε κάθε παιδί	
Examining the efficacy of dance movement and music mixed treatment on social communication impairment in children with autism - Based on family parent-child situation	Ren, Ren, Zhan & Jia. 2022	30 παιδιά ηλικίας 5 έως 8 χρονών Χωρίστηκα ν τυχαία σε πειραματικ ές και ομάδες ελέγχου	Παρέμβαση μέσω μουσικοθερ απείας και χοροθεραπε ίας σε οικογενειακ ό περιβάλλον Διάρκεια: 3 μήνες παρέμβαση	Βελτίωση κοινωνικής επικοινωνία ς

<p>The developmental progress in social behavior of children with Autism Spectrum Disorder getting music therapy. A multiple case study</p>	<p>Pater, Spreen & Yperen. 2020</p>	<p>10 παιδιά ηλικίας 4 έως 10 χρονών</p>	<p>Παρέμβαση μέσω μουσικοθεραπείας (Parageno Music Therapy Program) Διάρκεια: 23 εβδομάδες, 20 συνεδρίες περίπου 40 λεπτά η καθεμία</p>	<p>Βελτίωση κοινωνικής συμπεριφοράς</p>
<p>Salivary α-amylase as a marker of stress reduction in individuals with intellectual</p>	<p>Poquérusse, Azhari, Setoh, Cainelli, Ripoli, Venuti & Esposito. 2017</p>	<p>15 παιδιά μέση ηλικία</p>	<p>Παρέμβαση 2^{ης} έρευνας μέσω</p>	<p>Μείωση άγχους</p>

<p>disability and autism in response to occupational and music therapy</p>		<p>11.29 +/- 2.97 χρονών2 έρευνες. Στη συγκεκριμέ νη περίπτωση μας ενδιαφέρει η 2^η περίπτωση καθώς αφορά παρέμβαση μέσω μουσικοθε ραπείας σε παιδιά με διαταραχή</p>	<p>μουσικοθερ απείας Διάρκεια: 50 η κάθε συνεδρία (μουσικοθε ραπείας και ελέγχου)</p>	
--	--	---	--	--

		αυτιστικού φάσματος. 15 παιδιά μέσης ηλικίας 11.29 ετών Χωρίστηκα ν τυχαία σε 2 ομάδες. Τα μισά παιδιά παρακολού θησαν ομαδική συνεδρία μουσικοθε ραπείας την πρώτη εβδομάδα		
--	--	--	--	--

		<p>και μία συνεδρία ελέγχου την επόμενη εβδομάδα. Τα άλλα μισά παιδιά παρακολού θησαν τις ίδιες συνεδρίες με την αντίθετη σειρά.</p>		
--	--	---	--	--

Πίνακας 2. Συνοπτικός πίνακας αποτελεσμάτων δραματοθεραπείας

Άρθρο	Ερευνητές	Συμμετέχοντες	Παρεμβάσεις	Αποτελέσματα
Changes in anxiety following a randomized control trial of a theatre-based intervention for youth with autism spectrum disorder	Corbett, Blain, Ioannou & Balsler. 2016	30 παιδιά ηλικίας 8 έως 14 χρονών. Χωρίστηκαν τυχαία σε 2 ομάδες: στην πειραματική και στην ομάδα ελέγχου	Παρέμβαση μέσω του θεάτρου με τη βοήθεια συνομηλίκων. Διάρκεια: η πειραματική ομάδα έκανε 10 εβδομαδιαίες συνεδρίες για 4 ώρες και η ομάδα ελέγχου έκανε 10 συνεδρίες στην καλοκαιρινή κατασκήνωση	Βελτίωση κοινωνικής ικανότητας, μείωση άγχους όσον αφορά τη κοινωνική αλληλεπίδραση
Improvement in Social Competence Using a Randomized Trial of a Theatre	Corbett, Key, Qualls, Fecteau, Newsom, Coke & Yoder. 2016	30 παιδιά ηλικίας 8 έως 14 χρονών	Παρέμβαση μέσω θεάτρου	Βελτίωση κοινωνικής ικανότητας

Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder		Χωρίστηκαν τυχαία σε 2 ομάδες: στην ομάδα θεραπείας και στην ομάδα ελέγχου	με τη βοήθεια συνομηλίκων. Διάρκεια: η ομάδα θεραπείας έκανε 10 συνεδρίες για 4 ώρες και η ομάδα ελέγχου έκανε 10 συνεδρίες στην καλοκαιρινή κατασκήνωση	
A Robot-Based Play-Drama Intervention May Improve the Joint Attention and Functional Play Behaviors of Chinese-Speaking Preschoolers with Autism Spectrum Disorder: A Pilot Study	So, Cheng, Lam, Huang, Ng, Tung & Wong. 2020	23 παιδιά ηλικίας 4 και 6 χρονών Χωρίστηκαν τυχαία σε 2 ομάδες: στην ομάδα παρέμβασης και	Παρέμβαση θεατρικού παιχνιδιού με ρομπότ. Διάρκεια: ομάδα παρέμβασης	Βελτίωση κοινής προσοχής και της συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού

		στην ομάδα ελέγχου	έκανε συνεδρίες για 9 εβδομάδες	
--	--	-----------------------	------------------------------------	--

Πίνακας 3. Συνοπτικός πίνακας αποτελεσμάτων χοροθεραπείας

Άρθρο	Ερευνητές	Συμμετέχοντες	Παρεμβάσεις	Αποτελέσματα
A Dance Movement Psychotherapy Intervention for the Wellbeing of Children With an Autism Spectrum Disorder: A Pilot Intervention Study	Aithal, Karkou, Makris, Karaminis & Powell. 2021	26 παιδιά ηλικίας 8 μέχρι 13 ετών. Χωρίστηκαν τυχαία σε 2 ομάδες: στην ομάδα παρέμβασης και στην ομάδα ελέγχου	Χορευτική-κινητική ψυχοθεραπεία. Διάρκεια: στην ομάδα παρέμβασης έγιναν 2 συνεδρίες των 40 λεπτών κάθε εβδομάδα μέχρι να ολοκληρωθούν οι 10 συνεδρίες.	Βελτίωση στη κοινωνική επικοινωνία
Beyond Broadway: Analysis of Qualitative Characteristics of and Individual Responses to	Lakes, Neville, Vazou, Schuck, Stavropoulos, Krishnan, Gonzalez, Guzman,	20 παιδιά ηλικίας 7 μέχρι 12 ετών. Περιλάμβανε 2 μελέτες	Μουσικοκινητική παρέμβαση. Στην 1 ^η μελέτη πραγματοποιήθηκαν 2	Παρατηρήθηκαν μειώσεις στις στερεότυπες και ψυχαναγκαστικές

Creatively Able, a Music and Movement Intervention for Children with Autism	Tavakoulia, Stehli & Palermo. 2019		συνεδρίες για 2 Σάββατα. Στην 2 ^η μελέτη (πilotική παρέμβαση) πραγματοποιήθηκαν 8 συνεδρίες των 45 λεπτών, 2 φορές την εβδομάδα για 4 εβδομάδες	συμπεριφορές κατά 8% και 4% αντίστοιχα σε επίπεδο ομάδας.
Through the Kinesthetic Lens: Observation of Social Attunement in Autism Spectrum Disorders	Samaritter & Payne. 2017	4 παιδιά μέση ηλικία 12.2έτη	Χοροκινητική θεραπεία.	Θετικά αποτελέσματα στον κοινωνικόσυντονισμό

3.1. Δημογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων

Σε αυτήν την ενότητα εξετάστηκαν τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων με σκοπό να επισημανθούν τυχόν διαφορές που μπορεί να επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα και το είδος της παρέμβασης. Με άλλα λόγια, επιχειρήθηκε μια λεπτομερής έρευνα του δείγματος που πήρε μέρος σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας αντίστοιχα. Πέρα από τους περιορισμούς που είχαν τεθεί στην αρχή της αναζήτησης, ότι δηλαδή έπρεπε να είναι ηλικίας 4 μέχρι 14 χρονών και ότι πρέπει να έχουν διαγνωσθεί με διαταραχή αυτιστικού φάσματος, επιδιώχθηκε η εξέταση άλλων τυχόν αποκλεισμών, που μπορεί να υπάρχουν στα άρθρα και ταυτόχρονα ιδιαιτεροτήτων του δείγματος και που μπορεί να έπαιξαν ρόλο στο ποια παραστατική τέχνη θα χρησιμοποιεί στην παρέμβαση καθώς και στα αποτελέσματα της έρευνας.

Στη μουσικοθεραπεία υπήρχαν έρευνες που περιλάμβαναν περισσότερες από μία χώρες και άλλες που πραγματοποιούνταν σε μία περιοχή. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν έρευνες όπου το δείγμα είναι αρκετά μεγάλο και έρευνες όπου το δείγμα είναι μικρό. Ειδικότερα, στις έρευνες που διεξάγονταν ταυτόχρονα σε διάφορα κράτη το δείγμα ξεκινά από 48 (Mössler et al., 2019) και αυξάνεται σε 364 (Crawford et al., 2017· Bieleninik et al., 2017) και σε 101 παιδιά (Mössler et al., 2020). Οι ηλικίες αυτών που συμμετείχαν ήταν από 4 έως 7 χρονών (Mössler et al., 2020· Mössler et al., 2019) και από 4 έως 6 χρονών (Crawford et al., 2017· Bieleninik et al., 2017). Επιπλέον, έπαιξε ρόλο σε ορισμένες έρευνες, αν τα παιδιά λάμβαναν μέρος για πρώτη φορά σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας ή αν είχαν κάποια εξοικείωση με τη μουσική (Mössler et al., 2019· Bieleninik et al., 2017· Chiengchana & Trakarnrung, 2014· Feng et al., 2022· LaGasse, 2014· Sharda et al., 2018) (όπως αναφέρεται στον Πίνακα 4). Στη συνέχεια θα αναλυθούν περισσότερο οι παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας ξεκινώντας από αυτές που το δείγμα καλύπτει περισσότερες από μία χώρες και ακολουθώντας έρευνες που γίνονται σε ένα μέρος.

Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο των Mössler και συνεργατών (2019) όπου είχαν εξεταστεί παιδιά από Αυστραλία, Αυστρία, Ισραήλ και άλλες χώρες, σε ποσοστό 83% από αυτά, είχαν διαγνωσθεί με παιδικό αυτισμό. Το 17% είχε σύνδρομο Asperger ή απροσδιόριστες διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές. Οι συμμετέχοντες μπορεί να ήταν λεκτικοί ή μη, ενώ κριτήριο αποκλεισμού αποτέλεσε αν είχαν σημαντικές αισθητηριακές

διαταραχές ή αν είχαν προηγούμενη εμπειρία με συνεδρίες μουσικοθεραπείας. Σε άλλο άρθρο των Crawford και συνεργατών (2017) η έρευνα ξεκίνησε, αφού πρώτα επιβεβαιώθηκε ο αυτισμός και αξιολογήθηκαν τα μέτρα έκβασης. Επίσης, συγκεντρώθηκαν στοιχεία τόσο από το σχολικό, ιατρικό υλικό, όσο και από τους γονείς για το επίπεδο της γνωστικής ικανότητας, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και άλλα, για να διαπιστώσουν αν συνυπήρχε νοητική αναπηρία. Στην έρευνα των Bieleninik και συνεργατών (2017) αν και το δείγμα είναι το ίδιο, μας δίνει περισσότερες λεπτομέρειες. Για παράδειγμα, γνωστοποιείται ότι 301 παιδιά είχαν παιδικό αυτισμό, ότι ο δείκτης νοημοσύνης ενός μεγάλου αριθμού από αυτά ήταν κάτω από 70 (165 παιδιά) και ότι 12 από αυτούς είχαν λάβει μέρος στο παρελθόν σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας. Μία τελευταία έρευνα που κάλυπτε πολλά κράτη ήταν αυτή των Mössler και συνεργατών (2020), όπου τα περισσότερα παιδιά διαγνώστηκαν με παιδικό αυτισμό, το γνωστικό τους επίπεδο ήταν μικρότερο των 70 και αν και το επίπεδο λειτουργικότητας δεν έπαιξε ρόλο, οι περισσότεροι ήταν σε χαμηλό βαθμό.

Στη δεύτερη περίπτωση, όπου οι συμμετέχοντες σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας ήταν μόνο από μία χώρα, ο αριθμός του δείγματος ήταν ποικίλος. Στην έρευνα των Zorba και συνεργατών (2019), όπου ήταν και μοναδική υπήρχε μόνο ένα παιδί. Αυτό ήταν αγόρι, 8 ετών και η γλωσσική του ανάπτυξη ταίριαζε με αυτήν της ηλικίας του. Ωστόσο, είχε δυσκολίες όσον αφορά την έκφραση του εαυτού του και την κοινωνικότητά του. Στην έρευνα των Vaiouli και συνεργατών (2015) αναφέρεται ότι ήταν 2 αγόρια και 1 κορίτσι στις ηλικίες των 7 και των 5. Και στις τρεις περιπτώσεις χρειαζόταν την υποστήριξη κάποιου άλλου για τη συμμετοχή τους σε δραστηριότητες και την αλληλεπίδραση με τους άλλους ανθρώπους. Σε έρευνα που διεξήγαγαν οι Chiengchana και Trakarnrung (2014) η παρέμβαση αφορά 3 αγόρια με ηλικίες 7.8, 9 και 11.5. Αυτοί είχαν τις ίδιες δυσκολίες ιδιαίτερα στην εκφραστική και δεκτική επικοινωνία και παράλληλα έκαναν συνεδρίες λογοθεραπείας και αισθητηριακής ολοκλήρωσης. Στην έρευνα των Taheri και συνεργατών (2016) ο αριθμός των συμμετεχόντων αυξάνεται κατά ένα. Εκεί ήταν στην ηλικία των 6 χρονών και ήταν όλα αγόρια. Τα τρία παιδιά είχαν υψηλή λειτουργικότητα ενώ ταυτόχρονα παρουσίαζαν υπερκινητικότητα και λεκτικές αδυναμίες ενώ ο τέταρτος είχε χαμηλή λειτουργικότητα με αδυναμίες στην επικοινωνία.

Σε άρθρο των LaGasse και συνεργατών (2019) υπήρχαν 7 παιδιά που πήραν μέρος

σε παρεμβάσεις μέσω μουσικοθεραπείας (6 αγόρια, 1 κορίτσι). Αυτά τα παιδιά αφού έδωσαν πρώτα τη συγκατάθεσή τους, έπρεπε να είναι ηλικίας 5 έως 12 χρονών και να μην έχουν σύνδρομο Down, εγκεφαλική παράλυση, κάποια σημαντική εγκεφαλική βλάβη, επιληψία, σχιζοφρένια, διπολική διαταραχή και κατάθλιψη. Όλα ήταν με υψηλής λειτουργικότητας διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Σε άλλη έρευνα των Feng και συνεργατών (2022) υπήρχε 1 κορίτσι και 8 αγόρια, μέση ηλικία 11.73, με διαταραχές αυτιστικού φάσματος υψηλής λειτουργικότητας. Οι περισσότεροι ήταν εξοικειωμένοι με ρομπότ και κάποιοι από αυτούς γνώριζαν κάποια μουσικά όργανα. Οι γονείς προτού ξεκινήσει η έρευνα είχαν συμπληρώσει την κλίμακα Κοινωνικής Απόκρισης το οποίο σημαίνει ότι είχε γίνει μια αρχική αξιολόγηση της κοινωνικότητας των παιδιών. Σε άρθρο των Pater και συνεργατών (2020) υπήρχαν 10 παιδιά σε αναλογία 8 αγόρια 2 κορίτσια. Η ηλικία κυμαίνονταν από 4 έως 10 χρονών και ο δείκτης νοημοσύνης τους ήταν ίσος ή πάνω από 80. Κατά τη διάρκεια της παρέμβασης δεν δέχθηκαν άλλη θεραπεία ενώ στην αρχή μέσω των εργαλείων VISK και SBQ μετρήθηκε η κοινωνική τους συμπεριφορά.

Σε άλλη έρευνα που αφορούσε πάλι μουσικοθεραπεία στην Ιταλία (Poquérousse et al., 2017) συμμετείχαν 15 αγόρια. Η ηλικία τους ήταν περίπου 11.29. Οι μόνες επιπρόσθετες πληροφορίες που δίνονται είναι ότι επιβεβαιώθηκε η διάγνωση της διαταραχής του φάσματος του αυτισμού και ότι αποκλείστηκαν άτομα με σοβαρές παθήσεις, όπως και περιπτώσεις όπου οι διαταραχές αυτιστικού φάσματος ήταν απροσδιόριστες. Σε άλλη παρέμβαση, που πραγματοποιήθηκε μέσω μουσικοθεραπείας συμμετείχαν 17 παιδιά, ηλικίας 6 έως 9 χρονών (LaGasse, 2014). Σε αυτούς έγινε μια διερεύνηση με protest που στόχευαν στην ανίχνευση των δεξιοτήτων τους έτσι ώστε να φαίνονται στο τέλος τα αποτελέσματα των συνεδριών. Τα παιδιά που πήραν μέρος δεν έπρεπε να έχουν διπλή αναπηρία για 2 χρόνια, να μην έχουν συμμετάσχει σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας και να μπορούν να δεσμευτούν ως προς την παρουσία τους στις συνεδρίες.

Σε έρευνα με σκοπό την εξέταση της επίδρασης της μουσικής στην αναγνώριση συναισθημάτων (Ramirez-Melendez et al., 2022) οι συμμετέχοντες ήταν 25 παιδιά, όλα αγόρια, ηλικίας 6 έως 11 χρονών. Είχαν υψηλή λειτουργικότητα διαταραχή αυτιστικού φάσματος (όπως φάνηκε και από την αξιολόγηση που έγινε στην αρχή της παρέμβασης) και η νοημοσύνη τους ήταν μεγαλύτερη ή ίση των 80. Από το δείγμα, αποκλείστηκαν

παιδιά με ψυχιατρικές διαταραχές. Σε άλλη έρευνα των Ren και συνεργατών (2022) υπήρχαν 30 παιδιά, 24 αγόρια και 6 κορίτσια. Διακρίθηκαν σε αυτούς που είχαν ήπια διαταραχή αυτιστικού φάσματος (36.67%), μέτρια (40%) και σοβαρές διαταραχές αυτιστικού φάσματος (23.33%). Δεν έπρεπε να έχουν άλλη ασθένεια ή να συμμετέχουν σε άλλες θεραπευτικές δραστηριότητες όπως επίσης δεν επιτρεπόταν να παίρνουν φάρμακα. Φυσικά επιβεβαιώθηκε και σε αυτή την περίπτωση η διάγνωση. Σε άλλη έρευνα (Rabeyron et al., 2020) υπήρχαν 36 παιδιά ηλικίας 4 έως 7 χρονών. Από αυτά, τα 31 ήταν αγόρια και τα 5 κορίτσια. Το νοητικό τους επίπεδο σύμφωνα με το WPPSI2 ήταν ανάμεσα στο 49 και 62. Εξαιρέθηκαν παιδιά που είχαν ακουστικά και νευρολογικά προβλήματα ή αυτά που τους χορηγούνταν φάρμακα. Στην έρευνα των Bharathi και συνεργατών (2019) συμμετείχαν 52 παιδιά ηλικίας 6-12 χρονών. Οι διαταραχές αυτιστικού φάσματος περιλάμβαναν όλες τις κατηγορίες: ήπια, μέτρια, σοβαρή. Τα παιδιά δεν έπρεπε να έχουν λάβει φάρμακα και να μην έχουν αισθητικά, λεκτικά και κινητικά προβλήματα. Πριν την παρέμβαση αξιολογήθηκαν οι κοινωνικές δεξιότητες.

Σε άλλο άρθρο των Sharda και συνεργατών (2018) που εξέταζαν την επίδραση της μουσικοθεραπείας σε σχέση με τις κοινωνικές δεξιότητες και τη συνδεσιμότητα του εγκεφάλου, έλαβαν μέρος 8 κορίτσια και 51 αγόρια, ηλικίας 6 έως 12 χρονών. Ειδικότερα, στην αρχή της έρευνας, αξιολογήθηκε η κοινωνικοοικονομική κατάσταση και το ιστορικό του παιδιού. Στο άρθρο, υπήρχε πίνακας όπου παρουσιαζόταν τα βασικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων όπως χωρίστηκαν στην έρευνα και ο οποίος μας έδειχνε την εικόνα του παιδιού όσον αφορά τις γλωσσικές, νοητικές δεξιότητες και άλλα. Στην έρευνα των Schmid και συνεργατών (2020) υπερτερούσαν τα αγόρια σε ποσοστό 80%. Η προφορική τους γλώσσα αντιστοιχούσε σε παιδιά ηλικίας 30 και 48 μηνών σε αντίθεση με την κανονική τους ηλικία που ήταν 5 έως 11 χρονών. Στα παιδιά αυτά εφαρμόζονταν εξατομικευμένα εκπαιδευτικά προγράμματα, που δείχνουν διαταραχή αυτιστικού φάσματος σε ποσοστό 94%, χωρίς όμως η διάγνωση αυτή να καθορίζεται από το σχολείο, το πρόγραμμα ή τη μελέτη.

Στη δραματοθεραπεία η πλειονότητα του δείγματος ήταν αγόρια. Ειδικότερα, στο σύνολο των συμμετεχόντων στα άρθρα των Corbett, Blain και συνεργατών (2016) και Corbett, Key και συνεργατών (2016) ήταν 24 άντρες στα 30 και στο άρθρο των So και συνεργατών (2020) ήταν 20 στα 23. Η ηλικία αυτών που πήραν μέρος, κάλυπτε σχεδόν

όλο το εύρος, το οποίο αποτελούσε κριτήριο επιλογής των άρθρων, ξεκινώντας από την ηλικία των 4 χρονών έως 6 χρονών (So et al., 2020) και τελειώνοντας με τις ηλικίες των 8 έως 14 χρονών (Corbett, Blain et al., 2016· Corbett, Key et al., 2016). Σε όλες τις έρευνες που διεξήχθησαν τόσο οι γονείς όσο και τα παιδιά έδωσαν τη συγκατάθεσή τους για την πραγματοποίηση της παρέμβασης συμμετοχή τους. Στα άρθρα των Corbett, Blain και συνεργατών (2016) και Corbett, Key και συνεργατών (2016) απαραίτητη προϋπόθεση για την επιλογή του δείγματος ήταν οι συμμετέχοντες να έχουν υψηλή λειτουργικότητα και το ηλικίο νοημοσύνη τους να είναι μεγαλύτερο ή ίσο με 70. Ακόμη είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι υπήρξαν περιπτώσεις όπου τα παιδιά λάμβαναν ψυχοτρόπα ή άλλου είδους φάρμακα. Αυτά δεν αποκλείστηκαν από την παρέμβαση. Στην τρίτη έρευνα (So et al., 2020) έγινε μια πιο συστηματική παρατήρηση του δείγματος. Ειδικότερα, με τη χρήση διάφορων εργαλείων (ADOS-2, MSEL) αξιολογήθηκαν οι γνωστικές, κινητικές δεξιότητες και η θεωρία κατανόησης του νου. Τα αποτελέσματα αυτών των μετρήσεων έδειξαν ότι τα παιδιά ήταν κοινωνικά υψηλής λειτουργικότητας και ότι το λεκτικό τους επίπεδο ήταν σχετικά ικανοποιητικό. Επιπλέον, εξετάστηκε αν είχαν συμμετέχει ξανά σε δράμα ή σε περιοδείες. Η απάντηση ήταν αρνητική, το οποίο σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα παιδιά δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία.

Στη χοροθεραπεία το δείγμα και των τριών άρθρων ήταν σχετικά μικρό. Ιδιαίτερα, στις έρευνες των Lakes και συνεργατών (2016) και των Samaritter και Payne (2017) ήταν 8 και 4 παιδιά αντίστοιχα. Σε αυτές τις δύο έρευνες τα αγόρια και τα κορίτσια ήταν ίσα χωρισμένα χωρίς να υπερβαίνει το ένα το άλλο (4 κορίτσια, 4 αγόρια και 2 κορίτσια, 2 αγόρια). Αυτό δεν συνέβη στο άρθρο των Aithal και συνεργατών (2021) όπου φάνηκε ότι τα αγόρια υπερτερούσαν στην εμφάνιση της διαταραχής του φάσματος του αυτισμού (τα αγόρια ήταν 21 και τα κορίτσια 5). Σε σχέση με την ηλικία δεν υπήρξε σημαντική διαφορά καθώς κάλυπταν ένα εύρος από την ηλικία των 7 χρονών μέχρι την ηλικία των 13 χρονών. Στην έρευνα των Aithal και συνεργατών (2021) οι συμμετέχοντες πρώτη φορά λάμβαναν μέρος σε συνεδρίες χοροθεραπείας και δεν ήξεραν τόσο τον χοροθεραπευτή όσο και τον ερευνητή. Οι διαταραχές αυτιστικού φάσματος ήταν ποικίλες και δεν υπήρχε κάποιο κριτήριο επιλογής ή αποκλεισμού. Για την καλύτερη παρατήρηση των παιδιών εξετάστηκαν οι αδυναμίες τους σε σχέση με τις γλωσσικές, γνωστικές και άλλες δεξιότητες που είχαν. Με βάση αυτά τα ευρήματα χωρίστηκαν σε τρεις κατηγορίες. Αυτά που

παρουσίασαν ήπιες δυσκολίες (7 παιδιά), μέτριες (12 παιδιά) και σοβαρές (7 παιδιά) σε σχέση με το κοινωνικό, συναισθηματικό, επικοινωνιακό και γνωστικό κομμάτι. Επιπρόσθετα, έγινε διάκριση, σε αυτούς τους συμμετέχοντες που μπορούσαν να εκφραστούν λεκτικά (16 παιδιά) και σε αυτούς που επικοινωνούσαν μόνο με λέξεις περιεχομένου ή με τη χρήση Makaton (10 παιδιά). Στο άρθρο των Lakes και συνεργατών (2016) δεν δίνει τόσες πολλές πληροφορίες για το δείγμα. Αναφέρει μόνο ότι κάποια από τα παιδιά παρουσίαζαν και άλλες διαταραχές (όπως ΔΕΠΥ, Αγχώδεις διαταραχές και άλλα) χωρίς να περιλαμβάνονται μέσα σε αυτές οι οπτικές και οι σωματικές αναπηρίες. Τα παιδιά ήθελαν να συμμετέχουν στις συνεδρίες μουσικής και κίνησης και για αυτό το λόγο δεσμεύτηκαν όσον αφορά την τήρηση του προγράμματος. Μόνο ένα παιδί δεν έλαβε μέρος σε όλες τις δραστηριότητες καθώς είχε περισσότερες αδυναμίες από τα υπόλοιπα παιδιά και οι οποίες λειτουργούσαν πολλές φορές ανασταλτικά.

Στον πίνακα που ακολουθεί αναγράφονται περιληπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων ανάλογα με το είδος της θεραπευτικής παρέμβασης που παρακολούθησαν.

Πίνακας 4. Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων

Είδος θεραπευτικής παρέμβασης	Ηλικιακό εύρος	Φύλο	Είδος διαταραχής αυτιστικού φάσματος	Άλλες πληροφορίες
Μουσικοθεραπεία	4-7, 6-12, 6-11, 5-11, 8, 11.73, 5-12, 4-6, 6, 5, 7, 4, 6-9, 7.8- 11.5, 5-8, 4-10 και 11.29 +/- 2.97 χρονών	Περισσότερα αγόρια	παιδικός αυτισμός, Asperger, απροσδιόριστες διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές, διαταραχές αυτιστικού φάσματος υψηλής λειτουργικότητας, διαταραχές αυτιστικού φάσματος χαμηλής λειτουργικότητας, ήπια διαταραχή αυτιστικού φάσματος, μέτρια διαταραχή αυτιστικού φάσματος, σοβαρές διαταραχές αυτιστικού φάσματος	δείκτης νοημοσύνης: <70, = >80, ανάμεσα στο 49 και 62, λεκτική επικοινωνία, μη λεκτική επικοινωνία, δεν είχαν εμπειρία με μουσικοθεραπεία είχαν εμπειρία με μουσικοθεραπεία αποκλείστηκαν αισθητηριακές διαταραχές, σύνδρομο Down, εγκεφαλική παράλυση, σημαντική εγκεφαλική βλάβη, επιληψία, σχιζοφρένια, διπολική διαταραχή, κατάθλιψη, σοβαρές παθήσεις, ψυχιατρικές διαταραχές, άλλη ασθένεια, ακουστικά,

				<p>νευρολογικά προβλήματα, αισθητικά, λεκτικά, κινητικά προβλήματα, ικανότητα δέσμευσης, όχι χορήγηση φαρμάκων, λάμβαναν μέρος σε συνεδρίες λογοθεραπείας και αισθητηριακής ολοκλήρωσης, αποκλείστηκαν αυτοί που λάμβαναν μέρος σε άλλες θεραπευτικές δραστηριότητες, γνώση μουσικών οργάνων, εξοικείωση με ρομπότ</p>
Δραματοθεραπεία	8-14 και 4-6 χρονών	περισσότερα αγόρια	διαταραχή αυτιστικού φάσματος υψηλής λειτουργικότητας	<p>δείκτης νοημοσύνης: ≥ 70, λάμβαναν ψυχοτρόπα ή άλλου είδους φάρμακα, δεν είχαν εμπειρία με δραματοθεραπεία</p>

Χοροθεραπεία	8-13, 7-12 και 12.2 χρονών	ίσα αγόρια κορίτσια, περισσότερα αγόρια	ήπιες διαταραχές αυτιστικού φάσματος, μέτριες διαταραχές αυτιστικού φάσματος, σοβαρές διαταραχές αυτιστικού φάσματος με βάση το κοινωνικό, συναισθηματικό, επικοινωνιακό και γνωστικό κομμάτι	παρουσίαση και άλλων διαταραχών εκτός από διαταραχή αυτιστικού φάσματος, εκτός οπτικές και σωματικές αναπηρίες, δέσμευση στην παρακολούθηση συνεδριών, λεκτική ικανότητα, μη λεκτική ικανότητα, όχι προηγούμενη εμπειρία
--------------	-------------------------------	--	---	---

3.2. Κοινωνικές δεξιότητες των παρεμβάσεων

Οι παρεμβάσεις που διεξήχθησαν μέσω συνεδριών μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας εστίαζαν κάθε φορά σε διάφορες κοινωνικές δεξιότητες (όπως αναφέρεται στον Πίνακα 5). Μόνο σε μία έρευνα, που η θεραπεία έγινε μέσω μουσικής (Bieleninik et al., 2017) αναγράφονται στα αποτελέσματα τα σκορ, που έδωσαν οι μετρήσεις του ADOS στον τομέα της κοινωνικής επιρροής και του SRS, χωρίς όμως να δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες ως προς το ποιες κοινωνικές δεξιότητες εξετάστηκαν. Παρακάτω θα γίνει προσπάθεια να δοθεί μια εικόνα που θα σκιαγραφεί σε ποιες κοινωνικές δεξιότητες και σε ποιες αδυναμίες της διαταραχής του φάσματος του αυτισμού (οι οποίες συνδέονται με τον κοινωνικό τομέα) στόχευαν οι παρεμβάσεις.

Οι στερεοτυπικές συμπεριφορές παρουσιάζονται ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της διαταραχής αυτιστικού φάσματος. Σε αυτήν την εργασία δεν εξετάζονται ως ένα στοιχείο της συμπεριφοράς και των ενδιαφερόντων αλλά ως ένα στοιχείο που εμφανίζεται στην αλληλεπίδραση των ατόμων που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού. Για αυτό το λόγο έχουν ενταχθεί οι έρευνες που αναφέρονται σε αποτελέσματα που έχουν σχέση με αυτό το κομμάτι. Τα άρθρα είναι τρία και αφορούν παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας (Taheri et al., 2016· Rabeyron et al., 2020) και παρέμβαση χοροθεραπείας (Lakes et al., 2016). Όπως φάνηκε, οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού στις στερεοτυπικές, επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές είναι απόρροια των δυσκολιών της παρατήρησης της εξέλιξης του παιδιού, της αδυναμίας κατανόησης στα αποτελέσματα απόκρισης και στα προβλήματα ευελιξίας και αυτορρύθμισης (Lakes et al., 2016).

Η έρευνα των Aithal και συνεργατών (2021), αρχικά είχε στόχο να παρατηρήσει την κοινωνική ευημερία των παιδιών με διαταραχή αυτιστικού φάσματος. Ειδικότερα, οι ειδικοί επιδίωξαν να εξετάσουν αν οι συμμετέχοντες με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού παρακολουθώντας συνεδρίες χοροκινητικής ψυχοθεραπείας μπορούν να βελτιώσουν τις δυνατότητές τους έτσι ώστε να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις της καθημερινότητας. Από αυτό όμως φάνηκε και αν υπάρχει ή όχι, βελτίωση στον κοινωνικό και συναισθηματικό τομέα. Σε άλλες έρευνες όπως αυτές της μουσικοθεραπείας (Sharda et al., 2018· Schmid et al., 2020) ή σε συνδυασμό μουσικοθεραπείας με χοροθεραπεία (Ren et al., 2022), ο στόχος ήταν ξεκάθαρος και αφορούσε την κοινωνική επικοινωνία, όπως

αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης.

Αυτό που αναφέρεται και στις τρεις θεραπείες, που χρησιμοποιούν οι ερευνητές, είναι η εξέταση του αν τελικά η μουσικοθεραπεία, η δραματοθεραπεία και η χοροθεραπεία επηρεάζει την κοινή προσοχή των παιδιών με διαταραχή αυτιστικού φάσματος. Η κοινή προσοχή φυσικά ανήκει στις κοινωνικές δεξιότητες καθώς συνδέεται με την ικανότητα του ατόμου να διανέμει την προσοχή του ανάλογα με την κατάσταση, να μοιράζεται συναισθήματα, να δηλώνει τις επιθυμίες του και να παίρνει μέρος σε διάφορες ομαδικές δραστηριότητες (LaGasse et al., 2019). Ο κοινωνικός συντονισμός είναι ένα παρόμοιο φαινόμενο με αυτόν της κοινής προσοχής. Με άλλα λόγια, προϋποθέτει την προσοχή προς ένα άλλο πρόσωπο με το οποίο κάποιος θέλει να επικοινωνήσει και την εσκεμμένη δέσμευση με αυτό το πρόσωπο η οποία μπορεί να επιτευχθεί κατά τη διάρκεια της κοινής προσοχής ή παρόμοιων πράξεων (Samaritter & Payne, 2017). Πιο συγκεκριμένα, και η κοινή προσοχή και ο κοινωνικός συντονισμός είναι δεξιότητες της κοινωνικής επικοινωνίας στις οποίες τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού παρουσιάζουν δυσκολίες καθώς τις περισσότερες φορές αδυνατούν να εστιάσουν την προσοχή τους στον εξωτερικό κόσμο, παραμένοντας κλεισμένα στον εαυτό τους. Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με την κοινή προσοχή και με τον κοινωνικό συντονισμό είναι: στη μουσικοθεραπεία οι LaGasse και συνεργάτες (2019), Vaiouli και συνεργάτες (2015), Mössler και συνεργάτες (2020), LaGasse (2014), Chiengchana και Trakarnrung (2014) στη δραματοθεραπεία οι So και Cheng (2020) και στη χοροθεραπεία οι Samaritter και Payne (2017).

Μέσα από τη βιβλιογραφία και το θεωρητικό μέρος των άρθρων που επιλέχθηκαν φαίνεται η σύνδεση του άγχους με τις κοινωνικές συναναστροφές (Corbett, Blain et al., 2016 · Roquéusse et al., 2017). Ειδικότερα στα παιδιά με διαταραχές αυτιστικού φάσματος παρατηρείται μια αύξηση άγχους όταν χρειάζεται να έρθουν σε επαφή με ένα άλλο παιδί της ίδια ηλικίας που δεν γνωρίζουν ή όταν γενικότερα χρειάζεται να αλληλεπιδράσουν (Corbett, Blain et al., 2016). Επειδή λοιπόν υπάρχει η σύνδεση ανάμεσα στη κοινωνικότητα και το άγχους, επιλέχθηκαν τα συγκεκριμένα άρθρα που παρατηρούν τα επίπεδα άγχους σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας και δραματοθεραπείας. Επιπρόσθετα, τα παιδιά με διαταραχή αυτιστικού φάσματος αντιμετωπίζουν αδυναμίες στο κομμάτι των συναισθημάτων. Τα άρθρα των Ramirez-Melendez και συνεργατών (2022) και Zorba και

συνεργατών (2019) προσπαθούν να δουν αν η μουσικοθεραπεία συμβάλλει τόσο στην αναγνώριση όσο και στην έκφραση των συναισθημάτων.

Σε έρευνα των Feng και συνεργατών (2022) παρουσιάζονται τα ευρήματα των συνεδριών μουσικοθεραπείας με τη χρήση ρομπότ στις κοινωνικές αντιδράσεις και στις συμπεριφορές των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Ειδικότερα, οι ερευνητές εξετάζοντας την κοινωνική συμπεριφορά, προσπαθούν να αξιολογήσουν τις δεξιότητες στροφής διότι τις θεωρούν αποτέλεσμα της κοινωνικής συμπεριφοράς. Σύμφωνα με το άρθρο οι δεξιότητες στροφής σχετίζονται με την τροποποίηση της συμπεριφοράς των ατόμων κατά τη διάρκεια μιας επικοινωνιακής περίπτωσης (Feng et al., 2022). Χωρίς αυτές, τα άτομα δυσκολεύονται να επικοινωνήσουν και να αναπτύξουν σταθερές διαπροσωπικές σχέσεις. Έτσι αν και εκ πρώτης όψεως φαίνονται άσχετα με το θέμα της διπλωματικής, το θεωρητικό κομμάτι του άρθρου δεν δικαιολογεί αυτή την άποψη γιατί τα αποτελέσματα που θα δείξουν τα παιδιά στις δεξιότητες στροφής εντάσσονται στη βελτίωση ή μη των κοινωνικών, επικοινωνιακών δεξιοτήτων.

Στο άρθρο των Corbett, Key και συνεργατών (2016) το ενδιαφέρον στρέφεται στην κοινωνική ικανότητα, η οποία αποτελείται από την κοινωνική λειτουργία, την κοινωνική αλληλεπίδραση, την κοινωνική γνώση και τον κοινωνικό εγκέφαλο. Η κοινωνική λειτουργία είναι αυτή που δείχνει τους τρόπους με τους οποίους το άτομο έρχεται σε επαφή με τους άλλους γύρω του. Η αλληλεπίδραση επιτυγχάνεται όταν το άτομο συναναστρέφεται με αυτούς που τον περιβάλλουν χωρίς να απομονώνεται. Η κοινωνική γνώση ορίζεται ως η απομνημόνευση των στοιχείων του προσώπου, η γνώση των σκέψεων των άλλων και η πρόβλεψη με βάση τα δεδομένα που παίρνει ο άνθρωπος στο πώς θα συμπεριφερθούν οι άλλοι. Τέλος, ο κοινωνικός εγκέφαλος βοηθά την κοινωνική γνώση (Corbett, Key et al., 2016). Παρακάτω ακολουθεί ένας πίνακας που δίνει μια συνολική εικόνα των στόχων της κάθε θεραπευτικής παρέμβασης όσον αφορά τις κοινωνικές δεξιότητες.

Πίνακας 5. Κοινωνικές δεξιότητες μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας, χοροθεραπείας

Είδος θεραπείας	Κοινωνικές δεξιότητες-Παρεμβάσεις
Μουσικοθεραπεία	στερεοτυπική συμπεριφορά, άγχος, αναγνώριση συναισθημάτων, δεξιότητες

	<p>στροφής, έκφραση συναισθημάτων, κοινωνική επικοινωνία, κοινωνική αλληλεπίδραση, κοινή προσοχή, συμμετοχή, κοινή δέσμευση, βλεμματική επαφή, κοινωνική ανταπόκριση, κοινωνική συμπεριφορά</p>
Δραματοθεραπεία	<p>κοινωνική ικανότητα που συνδέεται με τη κοινωνικο-γνωστική λειτουργία τη κοινωνική αλληλεπίδραση και το άγχος, κοινωνική γνώση, κοινωνικός εγκέφαλος, κοινή προσοχή</p>
Χοροθεραπεία	<p>κοινωνική ευημερία, στερεότυπες, ψυχαναγκαστικές συμπεριφορές, αυτορρύθμιση, εκτελεστική λειτουργία, κοινωνικός συντονισμός</p>

3.3.Αποτελέσματα παρεμβάσεων

Παρακάτω παρουσιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας. Στην έρευνα των Samaritter και Payne (2017), παρατήρησαν την κίνηση κατά τη διάρκεια της χοροκινητικής θεραπείας μέσα από την κλίμακα SEAM. Εκεί είδαν μέσα από διάφορες δραστηριότητες (όπως παιχνίδια), βελτίωση στον κοινωνικό συντονισμό. Στην αρχή, οι κινήσεις των συμμετεχόντων ήταν απλές όμως στη συνέχεια μέσα από την αλληλεπίδραση με τον θεραπευτή μπορούσαν να προσανατολίζονται και να συγχρονίζονται καλύτερα. Αυτό στη συνέχεια, με βάση τους ερευνητές μπορεί να συνεισφέρει σε μια καινούργια εμπειρική «ποιότητα διαπροσωπικών ενεργειών» (Samaritter & Payne, 2017: 9). Σύμφωνα με τους Vaiouli και συνεργάτες (2015), οι συνεδρίες αυτοσχεδιαστικής μουσικοθεραπείας βοήθησαν τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού να εστιάσουν σε πρόσωπα, να ανταποκριθούν και να ξεκινήσουν την κοινή προσοχή. Μάλιστα, αυτά τα θετικά αποτελέσματα γενικεύτηκαν και σε άλλα πλαίσια πέρα από αυτά των συνεδριών. Η προσέγγιση Kodály που χρησιμοποιήθηκε από τους Chiengchana και Trakarnrung (2014),

έδειξε και αυτή θετικά οφέλη στην κοινή προσοχή. Αν και στην αρχή που οι συνεδρίες ήταν ομαδικές οι συμμετέχοντες δυσκολεύτηκαν, στη συνέχεια εξοικειώθηκαν και απέκτησαν αυτοπεποίθηση. Ακόμη, στην έρευνα του LaGasse (2014) κατά τη διάρκεια των συνεδριών μουσικοθεραπείας βελτιώθηκε η κοινή προσοχή, ιδιαίτερα, όταν τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού απευθύνονται σε συνομηλίκους, όπως επίσης και η βλεμματική επαφή. Ακόμη φάνηκε μια μικρή άνοδος σε σχέση με την συχνότητα που άρχισαν και ανταποκρίθηκαν στην συνομιλία.

Στην έρευνα των Schmid και συνεργατών (2020) όπου χρησιμοποιήθηκε η ομαδική μουσικοθεραπεία με τη μέθοδο VOICSS™ φάνηκαν τα θετικά οφέλη στην κοινωνικο-συναισθηματική μάθηση και την επικοινωνία σε μαθητές με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Η αξιολόγηση έδειξε ότι ο χρόνος, το γλωσσικό επίπεδο και ο βαθμός ενυαισθητοποίησης επηρεάζουν τα αποτελέσματα. Σε άλλο άρθρο των Sharda και συνεργατών (2018) μέσα από την αυτοσχεδιαστική μουσικοθεραπεία οι συμμετέχοντες ελάττωσαν τις μη επιτρεπτές μυήσεις στην συμπεριφορά τους και ανέπτυξαν πιο σταθερές κοινωνικές σχέσεις. Η χορευτική-κινητική ψυχοθεραπεία που παρατίθεται στους Aithal και συνεργάτες (2021) έδειξε και αυτή με τη σειρά της θετικά αποτελέσματα στην κοινωνική επικοινωνία των παιδιών (άσχετα με το ότι δεν βασίζεται στο λεκτικό τρόπο έκφρασης), όπως κατέγραψαν οι γονείς και οι δάσκαλοι με τη χρήση των SCQ και SDQ αντίστοιχα. Σε άρθρο των Pater και συνεργατών (2021), η μουσικοθεραπεία επίδρασε θετικά στην κοινωνική συμπεριφορά. Οι μισοί συμμετέχοντες βελτιώθηκαν στην βλεμματική επαφή, στη συγκέντρωση για κάποια λεπτά σε παιχνίδι, στην προσαρμογή της αλλαγής του προγράμματος, στη μεταβολή της συμπεριφοράς τους ανάλογα με τη συνθήκη, στη λεκτική έκφραση, στην εστίαση όλοι μαζί σε ένα πράγμα, στην ενσυναίσθηση και στη λήψη πρωτοβουλιών.

Τα πλεονεκτήματα των συνεδριών μουσικοθεραπείας φάνηκαν και στον τομέα των συναισθημάτων. Ειδικότερα, στην παρέμβαση των Zorba και συνεργατών (2019) φάνηκε ότι η μουσικοθεραπεία συμβάλει στην έκφραση και στην ανταλλαγή των συναισθημάτων. Σε παρόμοια αποτελέσματα οδηγήθηκαν και οι Ramirez-Melendez και συνεργάτες (2022). Οι συμμετέχοντες δηλαδή, μπορούσαν στο τέλος να κατανοούν συναισθήματα ανάλογα με τη λεκτική απάντηση του δέκτη και να προσαρμόζουν τις εκφράσεις του προσώπου τους ανάλογα με το τι αισθάνονται. Σε παρέμβαση που πραγματοποιήθηκε μέσω

αυτοσχεδιαστικής μουσικοθεραπείας, η σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στο θεραπευτή και τους συμμετέχοντες έδειξε ότι λειτούργησε ενθαρρυντικά στην καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων, στην επικοινωνία και στη γλώσσα (Mössler et al., 2019). Σε άρθρο των Bharathi και συνεργατών (2019) βρέθηκε ότι η μουσικοθεραπεία βοηθά τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού να καταλάβουν πως λειτουργεί η αλληλεπίδραση μεταξύ δύο ατόμων, να μπορούν να αντιδράσουν όταν κάποιος τους απευθύνεται και να συνεχίζουν την αλληλεπίδραση χωρίς διακοπές.

Στη δραματοθεραπεία οι συνομήλικοι έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο καθώς βοήθησαν τα παιδιά με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού να συμμετάσχουν στις δραστηριότητες. Σύμφωνα με τους Corbett, Blain και συνεργάτες (2016) η αλληλεπίδραση μεταξύ τους στα θεατρικά και κοινωνικά παιχνίδια, τους έφεραν πιο κοντά, το οποίο οδήγησε στην ενίσχυση της κοινωνικής λειτουργίας. Αυτό με τη σειρά του συνέβαλλε στη μείωση του άγχους, που πολλές φορές συνδέεται σε αδυναμίες στις κοινωνικές δεξιότητες. Η μείωση του άγχους παρατηρήθηκε και σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας όπως φάνηκε από τα επίπεδα α-μυλάσης του σάλιου των συμμετεχόντων (Poquéusse et al., 2017). Επιπρόσθετα, στην παρέμβαση των Corbett, Key και συνεργατών (2016), η εμπλοκή των παιδιών στο θέατρο Sense, τα παιχνίδια ρόλων, οι ασκήσεις με τους καθρέφτες, τα θεατρικά παιχνίδια, η ερμηνεία του ρόλου που είχαν, φάνηκε ότι έδωσε την ευκαιρία στα άτομα να εκφραστούν, να πάρουν μέρος και να αλληλεπιδράσουν με τα άλλα παιδιά. Μέσα από τις δραστηριότητες, φάνηκε ότι μπορούσαν να θυμηθούν καλύτερα τα πρόσωπα (κάτι το οποίο μπορεί να βοηθήσει στις κοινωνικές σχέσεις) και να παίξουν μαζί τους. Τέλος, τα θετικά αποτελέσματα στην αμοιβαία επικοινωνία διατηρήθηκαν για 2 μήνες μετά την παρέμβαση όπως έδειξε το SRS.

Στις έρευνες που χρησιμοποιήθηκαν ρομπότ φάνηκαν και εκεί οι θετικές επιδράσεις. Ειδικότερα, σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου GARS στις υποκλίμακες της στερεότυπης συμπεριφοράς, της επικοινωνίας και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης ήταν πολύ ελπιδοφόρα. Το εντυπωσιακότερο ήταν ότι όλοι βελτιώθηκαν στο κομμάτι της επικοινωνίας (Taheri et al., 2016). Επιπρόσθετα, πάλι σε παρέμβαση μουσικοθεραπείας που στηρίζεται στη χρήση ρομπότ, φάνηκε η ενίσχυση της κοινωνικής συμπεριφοράς (Feng et al., 2022). Εκεί έγινε προσπάθεια το παιδί μαζί με το ρομπότ να εξασκηθεί στις δεξιότητες στροφής. Αυτό

πραγματοποιήθηκε μέσα από δραστηριότητες, όπου ενθάρρυναν την αλληλεπίδραση ανάμεσά τους με την υποστήριξη φυσικά του μελετητή. Η χρήση του ρομπότ μέσα από την εξέταση των άρθρων που επιλέχθηκαν επεκτείνεται και στο δράμα. Εκεί, τα ρομπότ ενσωματώνονται στο θεατρικό παιχνίδι όπου όλοι μαζί, παιδιά, ρομπότ, πειραματιστές, συμμετέχουν σε παιχνίδια ρόλων. Όπως αναφέρεται λοιπόν στο άρθρο (So et al., 2020) σε αντίθεση με άλλες έρευνες που διεξήχθησαν στο παρελθόν, τα παιδιά με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού μπορούσαν να ξεκινήσουν τις δράσεις κοινής προσοχής αλλά όχι να απαντήσουν.

Ο συνδυασμός μουσικοθεραπείας και χοροθεραπείας φάνηκε ότι είχε θετικά αποτελέσματα στους συμμετέχοντες. Σύμφωνα με τους Ren και συνεργάτες (2022) ο χορός και η μουσική δημιουργούν ένα ευχάριστο κλίμα δίνοντας την ευκαιρία στα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού να αντιδράσουν αυθόρμητα. Στις συνεδρίες που διεξήχθησαν σε ένα οικογενειακό περιβάλλον, φάνηκε στο τέλος της παρέμβασης ελάττωση όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της διαταραχής του φάσματος του αυτισμού και βελτίωση της κοινωνικότητάς τους. Το ίδιο έδειξε και η έρευνα των Lakes και συνεργατών (2019). Οι ειδικοί χρησιμοποιώντας το Creatively Able, μια παρέμβαση μουσικής και κίνησης, πραγματοποίησαν δύο μελέτες. Από αυτές μας ενδιαφέρει η δεύτερη καθώς σχετίζεται με το θέμα της διπλωματικής. Ειδικότερα, οι υποκλίμακες της στερεότυπης και καταναγκαστικής συμπεριφοράς μειώθηκαν σημαντικά. Επιπρόσθετα, παρατηρήθηκε πως τα παιδιά με διαταραχές αυτιστικού φάσματος σε δραστηριότητες «κατοπτρισμού» μπορούσαν σε πολύ καλό βαθμό να μιμηθούν ότι έκανε ο άλλος. Αν και δεν ήταν βασικός στόχος της έρευνας φάνηκε ότι η κοινωνική δέσμευση και η αυτορρύθμιση βελτιώθηκαν. Σε θεραπεία που αφορούσε μόνο τη μουσική και γινόταν μια σύγκριση ανάμεσα σε αυτή και την ακοή μουσικής φάνηκε ότι στις υποκλίμακες της στερεοτυπίας και του λήθαργου του ABC, υπήρξε μείωση μετά τη λήξη των συνεδριών μουσικοθεραπείας (Rabeyron et al., 2020). Όμως, δεν παρατηρήθηκαν αλλαγές στις υποκλίμακες του CARS.

Κάποια άρθρα που συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα και συνδέονται με την μουσικοθεραπεία δεν έδειξαν να επιφέρουν στα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού τα επιθυμητά αποτελέσματα. Στην έρευνα των LaGasse και συνεργατών (2019) αν και η επιλεκτική προσοχή βελτιώθηκε, η διαρκή προσοχή και οι δεξιότητες εναλλαγής/ελέγχου της προσοχής παρέμειναν σχετικά σταθερές από την αρχή μέχρι και το

τέλος της ατομικής μουσικοθεραπείας, χωρίς να παρουσιάζουν κάποια σημαντική διαφορά. Ακόμη, σε παρέμβαση αυτοσχεδιαστικής μουσικοθεραπείας όπου το δείγμα ήταν αρκετά μεγάλο δεν φάνηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην κοινωνική επίδραση και στην κοινωνική ανταπόκριση (Crawford et al., 2017). Τα ίδια αποτελέσματα αντανακλά και μία άλλη έρευνα των Bieleninik και συνεργατών (2017), χωρίς να είναι απαραίτητα αρνητικά. Απλά τα σκορ που αφορούν τον κοινωνικά τομέα στο ADOS, έδειξαν μια μικρή μείωση από 14.08 στο 13.23, κάτι το οποίο δεν είναι στατιστικά σημαντικό. Τέλος σε παρέμβαση αυτοσχεδιαστικής μουσικοθεραπείας (Mössler et al., 2020) δεν έδειξε να επηρεάζει ο συντονισμός τη μείωση των αδυναμιών των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Ωστόσο, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι υπήρξε κάποια βελτίωση στην κοινωνική ανταπόκριση όπως το αξιολόγησαν οι γονείς και ότι η σοβαρότητα των χαρακτηριστικών του παιδιού επηρεάζει το βαθμό συντονισμού που θα έχει ο θεραπευτής μαζί του.

Κεφάλαιο 4: Συζήτηση-Συμπεράσματα-Προτάσεις

4.1. Συζήτηση

Τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής ανασκόπησης που πραγματοποιήθηκε, στόχο έχουν να εξετάσουν τη συμβολή των παραστατικών τεχνών στη θεραπεία πάνω στις κοινωνικές δεξιότητες παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Ειδικότερα, φάνηκε ότι τόσο η μουσικοθεραπεία όσο και η δραματοθεραπεία και η χοροθεραπεία μπορούν τις περισσότερες φορές να συμβάλουν στην βελτίωση των κοινωνικών δεξιοτήτων. Υπήρχαν βέβαια έρευνες που είτε η αξιολόγηση των συμμετεχόντων δεν άλλαξε μετά την παρέμβαση, είτε τα αποτελέσματα δεν ήταν στατιστικά σημαντικά. Τα άρθρα όμως αυτά ήταν ελάχιστα και δεν έδειχναν επιδείνωση της κατάστασης μετά την παρέμβαση. Άρα, αυτό που φαίνεται μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση είναι ότι οι παραστατικές τέχνες παίζουν σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού.

Τα παραπάνω αποτελέσματα συμφωνούν και με άλλες έρευνες που έχουν γίνει στο παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο της Akridge (2021) επιχειρείται μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση να φανούν τα αποτελέσματα των δημιουργικών τεχνών που

χρησιμοποιούνται στη θεραπεία ατόμων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Εκεί μπορεί κάποιος να δει ότι τόσο η δραματοθεραπεία όσο και η μουσικοθεραπεία επιδρούν θετικά στον κοινωνικό τομέα. Ο κοινωνικός δεσμός, η κοινωνική ανταπόκριση, η κοινωνική αλληλεπίδραση, οι κοινωνικές αντιλήψεις, η αύξηση στο βλέμμα των ματιών και η κοινή προσοχή αυξήθηκαν μετά από συνεδρίες δραματοθεραπείας και μουσικοθεραπείας αντίστοιχα. Δεν φάνηκαν αποτελέσματα όσον αφορά την έναρξη ή την απόκριση σε επικοινωνιακές περιστάσεις. Στα άρθρα της δραματοθεραπείας το δείγμα που περιλάμβανε η κάθε έρευνα ήταν ίδιο με αποτέλεσμα να δυσκολεύεται η γενίκευση των συμπερασμάτων. Το ίδιο συνέβη και σε 2 άρθρα που συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα διπλωματική και αφορούσαν παρέμβαση δραματοθεραπείας. Διαπιστώνεται επίσης, ότι η μουσικοθεραπεία είναι πιο χρήσιμη όταν οι παρεμβάσεις επικεντρώνονται στην συγκέντρωση και στην προσοχή. Αντίστοιχα, σε αυτήν την βιβλιογραφική ανασκόπηση η κοινή προσοχή ήταν μια δεξιότητα στην οποία επικεντρώθηκαν οι ερευνητές και στα 3 είδη θεραπείας (δηλαδή μουσικοθεραπεία, δραματοθεραπεία και χοροθεραπεία) και φάνηκαν θετικά αποτελέσματα. Η χοροθεραπεία δεν περιλαμβάνεται στο άρθρο γιατί το δείγμα των ερευνών που βρέθηκε ήταν μεγάλης ηλικίας και ήταν περιπτώσεις μεμονωμένων ανθρώπων.

Οι Amonkar και συνεργάτες (2021) επιχείρησαν μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση να δουν τις επιρροές των θεραπειών δημιουργικής κίνησης² σε διάφορους τομείς, όπως είναι για παράδειγμα ο κοινωνικός, ο γνωστικός και άλλα, σε άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Τα στοιχεία που βρέθηκαν και συνδέονταν με έρευνες πάνω στη δραματοθεραπεία και στη χοροθεραπεία είναι περιορισμένα, το οποίο αντανακλά και η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία. Αυτό σύμφωνα με τους μελετητές, δικαιολογείται από το ότι οι δύο αυτές παρεμβάσεις άρχισαν να αναπτύσσονται την τελευταία δεκαετία (ό.π.). Τα περισσότερα άρθρα της δραματοθεραπείας επικεντρώνονταν στην κοινωνική επικοινωνία. Ωστόσο το ποσοστό των άρθρων που διέκρινε βελτίωση ήταν το 42% το οποίο σημαίνει ότι στο τέλος, δεν μπορούν να καταλήξουν σε ασφαλή συμπεράσματα. Οι παρεμβάσεις που βασίζονταν στο χορό και κάποιοι από τους στόχους ήταν η έκφραση των συναισθημάτων και η συμμετοχή σε δραστηριότητες με τον καθρέπτη

---

² Στις θεραπείες δημιουργικής κίνησης ανήκουν διάφορες τέχνες απλώς εδώ μας ενδιαφέρει μόνο η μουσικοθεραπεία, η δραματοθεραπεία και η χοροθεραπεία.

έδειξαν θετικά αποτελέσματα αλλά όχι στατιστικά σημαντικά. Από την άλλη, τα άρθρα που σχετίζονταν με παρεμβάσεις μουσικής ήταν περισσότερα, παρουσίαζαν βελτίωση στις κοινωνικές δεξιότητες και τα αποτελέσματα κρίθηκαν αξιόπιστα. Οι δραστηριότητες, που εμπλέκονταν οι συμμετέχοντες κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίας μουσικοθεραπείας, αξιοποιούσαν το τραγούδι, το ρυθμό, την ακρόαση και τα μουσικά όργανα. Χρησιμοποιώντας όλα αυτά, δίνονταν η δυνατότητα στα άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού να εκφραστούν και να αλληλεπιδράσουν (ό.π.).

Επομένως, η αξιοπιστία των παρεμβάσεων (όπως θα φανεί και στη συνέχεια), κρίνεται κυρίως από τον αριθμό των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί πάνω στον τομέα που μελετάται. Στις επόμενες υποενότητες παρουσιάζεται ακριβώς αυτή η δυσκολία στον εντοπισμό αρκετών παρεμβάσεων μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας οι οποίες να είναι σύμφωνες με το θέμα που μελετάται. Αυτό αναφέρθηκε και παραπάνω αλλά αποδεικνύεται και σε αυτή την διπλωματική εργασία. Ειδικά, οι θεραπευτικές παρεμβάσεις δράματος και χορού στις κοινωνικές δεξιότητες είναι περιορισμένες και αυτό δεν βοηθά στην διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Τα αποτελέσματα μιας άλλης έρευνας όπου και εκεί χρησιμοποιήθηκε η βιβλιογραφική ανασκόπηση αντανakλούν την επίδραση της μουσικοθεραπείας σε άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού ηλικίας 3 μέχρι 38 χρονών (James et al., 2015). Η πλειονότητα των άρθρων κατέληγε στην σπουδαιότητα της μουσικοθεραπείας στον κοινωνικό και επικοινωνιακό τομέα. Από τα 12 άρθρα που εξετάστηκαν τα 7 εστίαζαν στην κοινωνική αλληλεπίδραση και στην κοινωνική επικοινωνία ενώ τα υπόλοιπα έμμεσα στόχευαν στην βελτίωση των συμπεριφορών των συμμετεχόντων για να μπορέσουν να συμμετάσχουν σε διάφορες δραστηριότητες. Οι μελέτες που είχαν θετικά αποτελέσματα ως προς την συμβολή της μουσικοθεραπείας ήταν σε ποσοστό 58% ενώ το υπόλοιπο 42% παρουσίαζε μικτά αποτελέσματα. Αυτές οι έρευνες που κατέληγαν σε μικτά αποτελέσματα φάνηκε ότι είχαν περισσότερους περιορισμούς σε σύγκριση με τις έρευνες που είχαν θετικά αποτελέσματα. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι δεν βρέθηκε κανένα άρθρο που να αναφέρει ότι η μουσικοθεραπεία επέδρασε αρνητικά. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με αυτά που έδειξε και η παρούσα έρευνα σε σχέση με παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας.

Σε παρόμοια έρευνα οι Geretsegger και συνεργάτες (2014) εξέτασαν 10 μελέτες με στόχο να συγκρίνουν την επίδραση της μουσικοθεραπείας με την τυπική φροντίδα και την

placebo θεραπεία σε άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η μουσική συμβάλει θετικά στην κοινωνική αλληλεπίδραση, στην λεκτική επικοινωνία, στην συμπεριφορά και στην κοινωνικο-συναισθηματική ανταλλαγή. Στη συνέχεια, τα στοιχεία αυτά ελέγχθηκαν ως προς την αξία τους. Κάποια από αυτά κρίθηκαν μέτρια (κοινωνική αλληλεπίδραση εκτός θεραπευτικού περιβάλλοντος, εναρκτήρια συμπεριφορά, κοινωνική προσαρμογή, είδος σχέσης μεταξύ γονέα και παιδιού) και κάποια άλλα χαμηλά (κοινωνικο-συναισθηματική ανταλλαγή, μη λεκτικές και λεκτικές επικοινωνιακές δεξιότητες εκτός του περιβάλλοντος θεραπείας). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το δείγμα είναι μικρό και στον τρόπο υλοποίησης της έρευνας (ό.π.). Δυσκολίες που παρουσιάζονται συχνά σε μελέτες που αφορούν αυτού του είδους θεραπεία.

Εκτός όμως από τη μουσικοθεραπεία, και η χοροθεραπεία μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα στις κοινωνικές δεξιότητες ατόμων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Μελέτη που χρησιμοποίησε ως μεθοδολογικό της εργαλείο την βιβλιογραφική ανασκόπηση εξέτασε 7 άρθρα που στηρίζονται στις συνεδρίες τους, στο χορό και στην κίνηση (Takahashi et al., 2019). Από αυτές τις μελέτες, 4 έδειξαν ότι η χορο-κινητική θεραπεία είναι μια χρήσιμη και πολλά υποσχόμενη παρέμβαση σε σχέση με τον κοινωνικό τομέα καθώς συμβάλλει στη μείωση αδυναμιών κοινωνικής αλληλεπίδρασης και στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων. Η τεχνική της μίμησης μέσω του καθρέφτη έδειξε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για την επιτυχία της παρέμβασης. Επιπρόσθετα, οι συντάκτες του άρθρου διαπίστωσαν ότι οι περισσότερες μελέτες που συμπεριλήφθηκαν, χρησιμοποιούσαν την παρατήρηση και άλλα υποκειμενικά εργαλεία, τα οποία λειτουργούν αποθαρρυντικά όσον αφορά την αξιοπιστία της έρευνας. Κάτι άλλο που αξίζει να αναφερθεί και το οποίο φάνηκε και στη δική τους βιβλιογραφική ανασκόπηση πέρα από την αξιοπιστία, είναι ότι ενώ οι αριθμοί ατόμων που έχουν διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού αυξάνονται, οι έρευνες που αφορούν τη χοροθεραπεία σε αυτόν τον πληθυσμό είναι πολύ λίγες. Αυτό το αποδίδουν στο ότι η πλειονότητα των χοροθεραπευτών-κινησιοθεραπευτών δεν ασχολούνται με την έρευνα.

Το ίδιο διαπιστώνει και η Berlandy (2019) στην έρευνά της. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση είδε ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί πολλές μελέτες σχετικά με τα οφέλη της χοροθεραπείας σε άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Οι περισσότερες είναι μελέτες περίπτωσης και τα ποσοτικά δεδομένα είναι

ελάχιστα. Άρα, δεν υπάρχουν στοιχεία με τα οποία να μπορεί να εξαχθεί κάποιο απόλυτο συμπέρασμα. Πάντως τα αποτελέσματα των άρθρων δείχνουν ότι η χοροθεραπεία λειτούργησε θετικά στο να ξεπεράσουν τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού τις όποιες αδυναμίες τους στο κοινωνικό τομέα. Εκτός από την αύξηση του συντονισμού με τους γύρω ανθρώπους, που είναι μια δεξιότητα που αναφέρεται και σε άρθρο στην παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση, αυξήθηκε η οπτική επαφή και η κοινωνική τους συμπεριφορά (ό.π.). Η σχέση-σύνδεση που δημιουργείται ανάμεσα στο θεραπευτή και τον συμμετέχοντα μέσα από την κίνηση και τον καθρέφτη παίζει σημαντικό ρόλο.

Από την πλευρά των θεραπευτών (στους οποίους δεν επικεντρώθηκε ξεχωριστά η παρούσα έρευνα αλλά αξίζει να αναφερθεί η γνώμη τους) υποστηρίζουν ότι οι τέχνες μπορούν να λειτουργήσουν θεραπευτικά σε άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (Ανδρομιδά & Ρακάρου, 2021). Αυτό συμβαίνει γιατί η τέχνη καλύπτει περισσότερο τις ανάγκες των συμμετεχόντων. Ωστόσο, δεν είναι όλες οι μορφές θεραπευτικών τεχνών κατάλληλες για τα άτομα με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (ό.π.). Το κάθε παιδί είναι διαφορετικό. Άρα δεν μπορεί να εφαρμοστεί μια συγκεκριμένη παρέμβαση λόγω των θετικών αποτελεσμάτων που είχε σε άλλο δείγμα. Αυτός μπορεί να είναι και ένας από τους λόγους που σε ορισμένες περιπτώσεις δεν φαίνονται σημαντικά αποτελέσματα μετά το τέλος των συνεδριών. Στην έρευνα των Ανδρομιδά και Ρακάρου (2021) οι μουσικοθεραπευτές υποστήριζαν ότι η μουσική βοηθά στη μείωση των στερεοτυπιών, στην έκφραση και στον έλεγχο των συναισθημάτων στην κοινωνική αλληλεπίδραση, στην βλεμματική επαφή και στη προσοχή. Οι δραματοθεραπευτές θεωρούν ότι το δράμα βοηθά στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, στη μείωση των στερεοτυπιών και στην εκμάθηση και ταυτόχρονα γενίκευση κοινωνικών συμπεριφορών (ό.π.). Τέλος, οι χοροθεραπευτές υποστήριζαν ότι ο χορός βοηθά τα άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος στην αλληλεπίδραση, στην αύξηση της αυτοπεποίθησης και στη συμμετοχή με τους γύρω τους (ό.π.). Εν κατακλείδι, διαπιστώθηκε ότι η αποτελεσματικότητα της παρέμβασης έγκειται κυρίως στον ίδιο τον θεραπευτή και στη συνεργασία που έχει με τους γονείς αλλά και με τους υπόλοιπους ειδικούς (ό.π.).

4.2. Συμπεράσματα

Μετά την εξέταση των άρθρων, διεξήχθησαν κάποια συμπεράσματα όσον αφορά τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν τεθεί στην αρχή. Τα στοιχεία αυτά θα χωριστούν με βάση

το είδος της θεραπείας που ακολουθήθηκε στις παρεμβάσεις και θα γίνει μια σύγκριση ανάμεσα στη μουσικοθεραπεία, στη δραματοθεραπεία και στη χοροθεραπεία. Προτού όμως αναφερθούν, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι είναι αδύνατο τα συμπεράσματα αυτά να γενικευτούν και να θεωρηθούν απόλυτα. Υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί που θα εξηγηθούν στην επόμενη υποενότητα.

Το πρώτο ερώτημα το οποίο τέθηκε, ήταν η εξέταση των δημογραφικών στοιχείων χαρακτηριστικών (ηλικία, λεκτική ή μη λεκτική επικοινωνία κτλ.) των συμμετεχόντων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, που πήραν μέρος στις θεραπευτικές παρεμβάσεις μέσω των παραστατικών τεχνών. Στόχος ήταν να διερευνηθεί αν υπήρχε κάποια διαφοροποίηση και αν ναι για ποιο λόγο. Αυτό που παρατηρήθηκε και στις τρεις θεραπείες ειδικά στη μουσική και στο χορό είναι ότι σε κάποια άρθρα δεν υπήρχαν πολλές πληροφορίες για το δείγμα. Ειδικότερα, δεν αναφέρονταν στο ποιες ήταν οι δυνατότητες και οι αδυναμίες των συμμετεχόντων. Η πλειονότητα των άρθρων έκανε λόγο για ήπια, μέτρια, σοβαρή διαταραχή αυτιστικού φάσματος χωρίς να δίνει περισσότερες λεπτομέρειες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, αυτό που μπορεί να υπήρχε ήταν κάποιος πίνακας στον οποίο να αναφέρονταν σε ποιο βαθμό είχαν κατακτήσει τις γλωσσικές, νοητικές δεξιότητες (Sharda et al., 2018) ή αποτελέσματα μετά από την αρχική αξιολόγηση (LaGasse, 2014) ή μόνο η αναφορά ότι είχαν διαταραχή αυτιστικού φάσματος (Samaritter & Payne, 2017). Κάτι άλλο επίσης που έλειπε από πολλές έρευνες ήταν πληροφορίες σχετικά με το βαθμό κοινωνικότητας του δείγματος. Αυτό συνεπάγεται ότι δεν έπαιξαν τόσο σπουδαίο ρόλο στο είδος της παρέμβασης που ακολουθήθηκε.

Αυτό πάντως που αποδεικνύεται είναι ότι στη μουσικοθεραπεία τα περισσότερα παιδιά κυμαίνονταν ανάμεσα στην υψηλή λειτουργικότητα και στη χαμηλή λειτουργικότητα. Γενικά, κάλυπταν όλο το φάσμα του αυτισμού και δεν ήταν υποχρεωτική σε ορισμένες μελέτες η προηγούμενη εμπειρία σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας. Στη δραματοθεραπεία όλες οι έρευνες περιλάμβαναν παιδιά με αυτισμό υψηλής λειτουργικότητας. Ο δείκτης νοημοσύνης τους ήταν μεγαλύτερος ή ίσος του 70. Στο τέλος των συνεδριών σε αντίθεση με τις άλλες 2 θεραπείες (χοροθεραπεία, μουσικοθεραπεία) οι συμμετέχοντες πραγματοποίησαν δύο δημόσιες παραστάσεις (Corbett, Blain et al., 2016· Corbett, Key et al., 2016). Αυτό μπορεί να συνδέεται με τα χαρακτηριστικά του δείγματος

(υψηλή λειτουργικότητα) και με τους στόχους που είχαν οι παρεμβάσεις³. Στη χοροθεραπεία από την άλλη, παρατηρείται ότι τα περισσότερα παιδιά είχαν μέτριες δυσκολίες, όπως χωρίστηκαν με βάση το κοινωνικό, συναισθηματικό, επικοινωνιακό κομμάτι (Aithal et al., 2021). Στις θεραπευτικές παρεμβάσεις του δράματος και του χορού η εμπειρία δεν κρίνονταν απαραίτητη για τη συμμετοχή των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού.

Επιπρόσθετα, στα χαρακτηριστικά του δείγματος ανήκει και το ηλικιακό εύρος των συμμετεχόντων. Πιο συγκεκριμένα, στη μουσικοθεραπεία όπου ο συνολικός αριθμός των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, που συμπεριλήφθηκε ήταν 1.205, κάλυπταν όλες τις ηλικίες που είχαν τεθεί στα κριτήρια καθορισμού των άρθρων. Αυτό που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι οι περισσότερες έρευνες αφορούσαν τις μικρές ηλικίες, όπως παιδιά 4 έως 7 χρονών και μόνο μία έρευνα αυτή των Roquéusse και συνεργατών της (2017), το δείγμα της είχε και την ηλικία των 14 χρονών. Στη δραματοθεραπεία όλοι οι συμμετέχοντες ήταν 83 και ήταν σε ηλικία 8 έως 14 και 4 έως 6. Κάλυπταν δηλαδή όλες τις ηλικίες που είχαν αρχικά ζητηθεί. Ωστόσο, δεν συμβαίνει κάτι αντίστοιχο στη χοροθεραπεία. Το συνολικό δείγμα ήταν 50 (το λιγότερο από όλες τις θεραπείες παραστατικών τεχνών) και οι ηλικίες ξεκινούσαν από 7 χρονών και έφταναν μέχρι 13 χρονών. Δεν υπήρχαν δηλαδή οι ηλικίες 4 έως 6 χρονών και 14 χρονών.

Παρατηρώντας λοιπόν, συνολικά τις διάφορες παρεμβάσεις της θεραπείας μέσω παραστατικών τεχνών μπορεί κάποιος να καταλήξει σε κάποια ευρήματα και στην πιθανή ερμηνεία τους. Ειδικότερα, διαπιστώνεται είναι ότι η μουσικοθεραπεία εφαρμόζεται περισσότερο σε μικρές ηλικίες και κυρίως σε παιδιά με χαμηλή ή υψηλή λειτουργικότητα. Αυτό σημαίνει ότι τα θετικά αποτελέσματα που αναφέρονται παρακάτω, αφορούν συμμετέχοντες με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού ηλικίας 4 έως 7 χρονών. Είναι αμφίβολο για το αν η μουσική μπορεί να συμβάλλει αποτελεσματικά σε εφήβους ηλικίας 11-18 λόγω της περιορισμένης έρευνας σε αυτή την ηλικιακή ομάδα (Simpson & Keen, 2011). Αντίθετα στη δραματοθεραπεία φάνηκε ότι προτιμήθηκαν αγόρια και κορίτσια που είχαν υψηλή λειτουργικότητα. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί στο ότι οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται στις συνεδρίες της δραματοθεραπείας μπορεί να είναι πιο απαιτητικές

---

³ Αν και δεν αναφέρουν οι ερευνητές τους λόγους, που είχαν θέσει αυτά τα κριτήρια όσον αφορά το δείγμα.

καθιστώντας αδύνατον το παιδί με χαμηλή ή με ήπια διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού να συμμετέχει. Όσον αφορά τη χοροθεραπεία, η βιβλιογραφία αλλά και τα άρθρα που επιλέχθηκαν στη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία δείχνουν θετικά αποτελέσματα σε μεγάλες ηλικίες με πιο μέτριες δυσκολίες. Άρα η ηλικία μπορεί να επηρεάζει την αποτελεσματικότητα αυτού του είδους την παρέμβαση. Επίσης, οι περισσότεροι συμμετέχοντες ήταν αγόρια πράγμα το οποίο επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι τα αγόρια είναι αυτά που παρουσιάζουν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα κορίτσια διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (Mössler et al., 2019). Σε σχέση τώρα με το αν έπαιρναν ψυχοτρόπα φάρμακα, αν είχαν εμπειρία με τη θεραπεία ή αν είχαν κάποια άλλη διαταραχή υπήρχαν έρευνες που έδιναν αυτές τις πληροφορίες και άλλες όχι. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι δεν το θεώρησαν σημαντικό για την έκβαση των αποτελεσμάτων.

Το δεύτερο ερώτημα, στο οποίο επιχειρήθηκε να δοθεί μια εικόνα είναι οι κοινωνικές δεξιότητες στις οποίες εστιάζουν οι παρεμβάσεις της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας. Αρχικά, διαπιστώθηκε ότι δεν γινόταν έρευνα από τους μελετητές για το βαθμό που έχει κατακτηθεί η δεξιότητα πριν την παρέμβαση. Βέβαια, χρησιμοποιούνταν κάποια ερευνητικά εργαλεία τα οποία περιλάμβαναν γενικά τις κοινωνικές δεξιότητες ή δίνονταν ερωτηματολόγια στους γονείς και στους άλλους εμπλεκόμενους. Επομένως, το ποια κοινωνική δεξιότητα θα εστιάσουν στην παρέμβαση εξαρτάται από τον ερευνητή και από τη γενικότερη παρατήρηση του παιδιού και δεν επιλέχθηκε γιατί ο συμμετέχων ήταν πιο αδύναμος σε αυτήν. Επιπρόσθετα, κάτι άλλο που αξίζει να αναφερθεί καθώς στην παρούσα διπλωματική εργασία αποτέλεσε ένα σημαντικό προβληματισμό και συνδέεται με το δεύτερο ερώτημα είναι η ένταξη ή όχι στην έρευνα κάποιων χαρακτηριστικών των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού που με μια πρώτη παρατήρηση δεν φαίνεται να ανήκουν στις κοινωνικές δεξιότητες. Στα άρθρα όμως, και ιδιαίτερα στο θεωρητικό μέρος τα εντάσσουν σε αυτήν την κατηγορία καθώς τις συνδέουν με την κοινωνικότητα του παιδιού (όπως είναι η στερεοτυπική συμπεριφορά, το άγχος και η κοινή προσοχή). Για αυτό το λόγο, έχουν συμπεριληφθεί στην παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση.

Όσον αφορά σε ποιες κοινωνικές δεξιότητες επικεντρώνονται οι θεραπευτικές παρεμβάσεις, φαίνεται ότι και οι τρεις θεραπείες της μουσικής, του θεάτρου και του χορού ασχολούνται με την κοινή προσοχή. Ειδικότερα, οι συντάκτες των άρθρων προσπαθούν

να εξετάσουν αν τα παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού μπορούν να βελτιωθούν στην εστίαση σε άλλα πρόσωπα σε διάφορα επικοινωνιακά πλαίσια. Η κοινωνική αλληλεπίδραση και το άγχος είναι κάτι στο οποίο στοχεύουν οι συνεδρίες μουσικοθεραπείας και δραματοθεραπείας. Στη μουσικοθεραπεία και τη χοροθεραπεία υπήρχαν έρευνες που στόχευαν στην στερεότυπη συμπεριφορά έτσι όπως εμφανίζεται στην επικοινωνία.

Εκτός όμως από αυτά τα άρθρα που υπήρχαν κοινά ως προς τη στοχοθεσία, υπήρχαν και άλλα που επικεντρώνονταν σε διαφορετικά στοιχεία ανάλογα με τη θεραπεία. Για παράδειγμα, στη μουσικοθεραπεία οι παρεμβάσεις αφορούσαν ακόμη την αναγνώριση, έκφραση των συναισθημάτων, την κοινωνική επικοινωνία, τη συμμετοχή, τη βλεμματική επαφή, την κοινωνική ανταπόκριση και την κοινωνική συμπεριφορά. Αντίστοιχα στη δραματοθεραπεία στόχευαν στην βελτίωση της κοινωνικής ικανότητας. Στη χοροθεραπεία επικεντρώνονταν στην κοινωνική ευημερία, στην αυτορρύθμιση, στην εκτελεστική λειτουργία και το κοινωνικό συντονισμό.

Η παρούσα λοιπόν βιβλιογραφική ανασκόπηση, δεν αντανακλά απαραίτητα ότι οι ίδιες κοινωνικές δεξιότητες μπορούν να επιδράσουν (είτε θετικά, είτε αρνητικά) τους συμμετέχοντες σε συνεδρίες μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας. Εξαρτάται από το είδος της παρέμβασής αλλά και το ποια κοινωνική δεξιότητα επιδιώκεται να βελτιωθεί στο παιδί. Γενικότερα, φαίνεται ότι οι κοινωνικές δεξιότητες που έγινε προσπάθεια να καλλιεργηθούν από κοινού και στις τρεις θεραπευτικές παρεμβάσεις μέσω των παραστατικών τεχνών, αφορούσαν την αλληλεπίδραση και τη συμπεριφορά με άλλα άτομα του περιβάλλοντος.

Τέλος, το τελευταίο ερώτημα το οποίο εξετάστηκε, είναι αν οι παρεμβάσεις της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας λειτουργούν αποτελεσματικά στην βελτίωση της κοινωνικότητας των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Αξιολογήθηκαν 25 άρθρα, στα οποία αν εξαιρεθούν τα 4, όλα τα υπόλοιπα έδειξαν θετικά αποτελέσματα στις κοινωνικές δεξιότητες. Σύμφωνα με τους μελετητές η βελτίωση της κοινωνικότητας των ατόμων οφείλεται στο ευχάριστο κλίμα που επικρατεί κατά τη διάρκεια των συνεδριών, στο χρόνο και στο επίπεδο (γλωσσικό, κοινωνικό) που βρίσκεται το παιδί με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (Schmid et al., 2020· Ren et al., 2022). Ακόμη, δεν φάνηκε κάποια διαφορά στο είδος της θεραπείας που ακολουθήθηκε.

Με άλλα λόγια, τα ευρήματα δεν έδειξαν ότι ένα συγκεκριμένο είδος θεραπείας (π.χ. μουσικοθεραπεία) υπερτερεί έναντι των άλλων. Αυτό σημαίνει ότι και τα τρία είδη θεραπείας μπορούν να συμβάλλουν θετικά στην βελτίωση της κοινωνικότητας των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Βέβαια, αυτή η διαπίστωση δεν είναι απόλυτη καθώς όπως θα φανεί και στους περιορισμούς, οι παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας υπερσχύουν των θεραπειών του θεάτρου και του χορού. Επίσης, οι δύο από τις τρεις έρευνες που συμπεριλαμβάνονται στη δραματοθεραπεία εξετάζουν το ίδιο δείγμα. Αυτό επίσης, παίζει ρόλο στην αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Μόνο σε 4 άρθρα, που πραγματοποιούνταν συνεδρίες μουσικοθεραπείας (ατομική, αυτοσχεδιαστική) δεν φάνηκε σημαντική βελτίωση. Αυτό δεν είναι απαραίτητα αρνητικό καθώς οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα ευρήματά τους δεν είναι στατιστικά σημαντικά. Οι έρευνες αυτές, αφορούσαν την διαρκή προσοχή, τις δεξιότητες ελέγχου της προσοχής, την κοινωνική επίδραση, τον συντονισμό και την κοινωνική ανταπόκριση (LaGasse et al., 2019· Crawford et al., 2017· Bieleninik et al., 2017· Mössler et al., 2020).

Κάτι άλλο που αξίζει να αναφερθεί αν και δεν περιλαμβάνεται στα ερευνητικά ερωτήματα, είναι ότι υπήρξαν μόνο δύο περιπτώσεις όπου στη θεραπεία συνδυάζονταν ο χορός με τη μουσική και αντίστροφα. Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα των Ren και συνεργατών (2022) πραγματοποιήθηκε παρέμβαση μέσω μουσικοθεραπείας και χοροθεραπείας σε οικογενειακό περιβάλλον, όπως και στην έρευνα των Lakes και συνεργατών (2019) όπου ο συντάκτης αναφέρεται σε μουσικοκινητική παρέμβαση. Η δραματοθεραπεία δεν συνδυάστηκε με άλλες μορφές παραστατικών τεχνών. Πιθανόν λοιπόν οι τεχνικές, το δείγμα αλλά και οι στόχοι ανάμεσα στη μουσικοθεραπεία και στη χοροθεραπεία να μοιάζουν για αυτό το λόγο σε ορισμένες παρεμβάσεις συνδυάζονται. Επιπρόσθετα, υπήρχαν θεραπείες μουσικής και δράματος όπου η παρέμβαση περιλάμβανε τη χρήση ρομπότ (Feng et al., 2022· Taheri et al., 2016· So et al., 2020), το οποίο μπορεί να χρησιμοποιήθηκε γιατί θεωρήθηκε πιο υποστηρικτικό από ότι ο θεραπευτής. Αυτές οι έρευνες δεν αποκλείστηκαν, καθώς μετά από λεπτομερή εξέταση κρίθηκαν κατάλληλες γιατί δεν επικεντρώνονταν στη συμβολή της τεχνολογίας αλλά στα αποτελέσματα της μουσικοθεραπείας και της δραματοθεραπείας με τη χρήση ρομπότ.

Η διάρκεια τόσο των συνεδριών μουσικοθεραπείας όσο και των συνεδριών

δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας ήταν διαφορετική. Πολλές φορές στα άρθρα δεν έλεγε ξεκάθαρα το χρονικό διάστημα της θεραπείας, μόνο τον αριθμό συνεδριών. Ωστόσο, όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, βλέποντας τους πίνακες 1, 2 και 3, οι έρευνες της μουσικοθεραπείας κρατούν περισσότερο καιρό. Για παράδειγμα, στην παρέμβαση των Rabeyron και συνεργατών (2020) και των Feng και συνεργατών (2022) διήρκησε 8 μήνες. Στη δραματοθεραπεία η διάρκεια και στις τρεις έρευνες είναι περίπου 2 μήνες και κάτι, ενώ στη χοροθεραπεία οι συνεδρίες πραγματοποιούνται περίπου 1 μήνα και κάτι. Επομένως, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι τα αποτελέσματα που προέκυψαν σχετικά με την αποτελεσματικότητα της μουσικοθεραπείας είναι πιο αξιόπιστα σε σύγκριση με τις άλλες δύο μορφές τέχνης λόγω της διάρκειας. Μελλοντικές εργασίες μπορούν να εξετάσουν εκτενέστερα αν ο χρόνος των συνεδριών παίζει ρόλο στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασης.

4.3.Περιορισμοί της έρευνας

Στη συγκεκριμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση, όπως είναι αναμενόμενο υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί. Προτού όμως γίνει αναφορά σε αυτούς, είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι άσχετα με αυτούς, η καθεμία μορφή παραστατικών τεχνών (μουσικοθεραπεία, δραματοθεραπεία, χοροθεραπεία) είναι μια πολλά υποσχόμενη παρέμβαση.

Ένας από τους περιορισμούς, είναι ότι δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για το αν η θεραπεία μέσα από τις παραστατικές τέχνες συμβάλλει θετικά στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Αυτό συμβαίνει γιατί ο αριθμός των άρθρων είναι σχετικά μικρός, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να γενικευτούν οι διαπιστώσεις. Ακόμη, ο αριθμός των συνεδριών πριν και ιδιαίτερα μετά την έρευνα δεν είναι πολύ μεγάλος. Αυτό επίσης δυσκολεύει την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Ένας άλλος περιορισμός, είναι ότι η πλειονότητα των ερευνών αφορά παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας. Ελάχιστες είναι αυτές της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας καθώς τα στοιχεία που εμφανίζονταν στις ηλεκτρονικές βάσεις αρχικά δεν ήταν πολλά και μερικά από αυτά εξαιρέθηκαν γιατί δεν πληρούσαν τα κριτήρια που είχαν τεθεί. Αυτός είναι και ο λόγος, που τα περισσότερα άρθρα που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα συνδέονται με τη μουσικοθεραπεία.

4.4.Επιπτώσεις της έρευνας στην Ειδική Αγωγή και Αποκατάσταση

Τα ευρήματα της βιβλιογραφικής ανασκόπησης υποδεικνύουν την σπουδαιότητα των παραστατικών τεχνών στην θεραπεία των κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Οι παραστατικές τέχνες (κυρίως η μουσική) χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο στην θεραπεία, όχι μόνο σε ζητήματα που αφορούν τις κοινωνικές δεξιότητες αλλά και τις γλωσσικές, κινητικές και άλλα.

Δεδομένου όλων αυτών, κρίνεται απαραίτητο να γίνουν περισσότερες έρευνες που να συνδέονται με το ρόλο της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Υπάρχουν προγράμματα που στηρίζονται σε αυτές τις τρεις παραστατικές τέχνες, χωρίς όμως να εξετάζονται τα αποτελέσματα. Επομένως, οι ειδικοί πρέπει να παρατηρήσουν αν μπορούν αυτά τα προγράμματα πέρα από τη δημιουργική απασχόληση, να ωφελήσουν αυτά τα παιδιά και αν ναι σε ποιο κομμάτι. Δυστυχώς, αν και είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς τέτοιου είδους θεραπείες, δεν υπάρχουν πολλές έρευνες. Αυτό γίνεται ορατό, κυρίως σε παρεμβάσεις δράματος και χορού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, οι υποθέσεις σχετικά με τα θετικά της μουσικοθεραπείας, της δραματοθεραπείας και της χοροθεραπείας να μην μπορούν να στηριχτούν σε αξιόπιστα ευρήματα.

Επιπρόσθετα, κάτι άλλο που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι χρειάζεται να υπάρχει μια λεπτομερής, περιγραφική εικόνα για το προφίλ του παιδιού με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Ήταν κάτι που έλειπε από διάφορες έρευνες καθώς ομαδοποιούσαν τα παιδιά σε μεγάλες κατηγορίες, χωρίς να δίνουν πληροφορίες σχετικά με τις δυνατότητες και αδυναμίες τους, ιδιαίτερα στον τομέα της κοινωνικότητας, που γινόταν και η παρέμβαση. Η εικόνα θα έχει διαμορφωθεί από όλα τα πρόσωπα που ασχολούνται με το παιδί (γονείς, εκπαιδευτικοί, ψυχολόγοι, θεραπευτές και άλλα). Αυτό προϋποθέτει τη συνεργασία μεταξύ τους, το οποίο είναι πολύ σημαντικό γιατί η οπτική ματιά του καθενός διαφέρει και για να υπάρχουν αποτελέσματα είναι καλό να επικοινωνούν και να συζητούν μεταξύ τους.

Ακόμη το δείγμα ανάλογα με το είδος της θεραπείας είναι καλό να διαφοροποιηθεί από τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί μέχρι τώρα. Για παράδειγμα, είναι απαραίτητο να εξεταστεί αν η μουσικοθεραπεία μπορεί να εφαρμοστεί και σε μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού, όπως είναι οι έφηβοι. Στην παρούσα

διπλωματική εργασία φάνηκε ότι οι περισσότερες παρεμβάσεις επικεντρώνονταν κυρίως σε παιδιά από 7 και κάτω. Σε αντίθεση με την μουσικοθεραπεία, οι έρευνες που θα συνδέονται με τη χοροθεραπεία πρέπει να εστιάζουν σε νεαρές ηλικίες και σε όλο το φάσμα του αυτισμού. Κάτι άλλο που κρίνεται αναγκαίο να παρατηρηθεί, είναι αν η δραματοθεραπεία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε παιδιά με μέτριες ή πολλές δυσκολίες στο φάσμα του αυτισμού.

Τέλος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα περισσότερα άρθρα επικεντρώνονταν σε δεξιότητες που συνδέονται με την κοινωνική αλληλεπίδραση. Είναι σημαντικό να γίνουν θεραπευτικές παρεμβάσεις που αφορούν και άλλες κοινωνικές δεξιότητες. Για παράδειγμα, μπορεί να μελετηθεί αν αυξάνεται μέσα από τη μουσικοθεραπεία, τη δραματοθεραπεία και τη χοροθεραπεία η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων. Εκεί μπορεί κάποιος να εστιάσει στην καλλιέργεια του σεβασμού, της εμπιστοσύνης και της συνεργασίας. Ακόμη, μπορεί κάποιος να ερευνήσει αν η θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών συμβάλλει στην τήρηση των κοινωνικών κανόνων.

4.5. Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε ανέδειξε σημαντικά αποτελέσματα καθώς όμως και κενά που υπάρχουν στην βιβλιογραφία. Πρώτα από όλα, δεν έχουν πραγματοποιηθεί πολλές έρευνες που να αφορούν την επίδραση της μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας στις κοινωνικές δεξιότητες παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, είναι ελάχιστες και οι περισσότερες αφορούν τη μουσικοθεραπεία. Γενικά, η θεραπεία μέσω παραστατικών τεχνών έχει αρχίσει να χρησιμοποιείται ευρέως τα τελευταία χρόνια. Αυτό όμως καθιστά αναγκαίο την εξέταση της συμβολής της σε παιδιά με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού έτσι ώστε να υπάρχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

Ακόμη, είναι απαραίτητο η χρονική διάρκεια της έρευνας να καλύπτει περισσότερο διάστημα έτσι ώστε να γίνεται φανερό αν τα αποτελέσματα έχουν διάρκεια και μπορούν να γενικευτούν και σε άλλα περιβάλλοντα πέρα από αυτά των συνεδριών. Χρήσιμο είναι σε δεύτερο στάδιο να εξεταστούν και οι λόγοι που τέτοια προγράμματα παρέμβασης έχουν συνήθως θετικά αποτελέσματα. Τις απαντήσεις θα τις δώσουν τόσο τα παιδιά, όσο και οι θεραπευτές, με τους γονείς. Οι ηλικίες καθώς και τα προφίλ των παιδιών που συμμετέχουν σε προγράμματα μουσικοθεραπείας, δραματοθεραπείας και χοροθεραπείας είναι καλό να

εξεταστούν πιο εκτεταμένα και να γίνει προσπάθεια από την πλευρά των ερευνητών να καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, για να υπάρχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

Τέλος, συνίσταται η εξεύρεση και η χρήση εργαλείων που θα αξιολογούν και θα δίνουν περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τις κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού πριν και μετά την παρέμβαση. Συνήθως στις έρευνες υπήρχε ένα σκορ από διάφορα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, χωρίς να δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες.

Βιβλιογραφία

- Ανδρομιδά, Γ. & Ρακάρου, Χρ. (2021). Οι απόψεις των θεραπευτών για τη λειτουργία της τέχνης ως θεραπευτικό μέσο ατόμων με αυτισμό. Πτυχιακή Εργασία, Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο, Χανιά Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2022 από https://apothesis.lib.hmu.gr/bitstream/handle/20.500.12688/9937/AndromidaGeorgia_RakarouChristina2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Aithal, S., Karkou, V., Makris, S., Karaminis, T. & Powell, J. (2021). A Dance Movement Psychotherapy Intervention for the Wellbeing of Children With an Autism Spectrum Disorder: A Pilot Intervention Study. *Frontiers in Psychology*. 12, 588418. Ανακτήθηκε στις 3 Απριλίου 2022 από [10.3389/fpsyg.2021.588418](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.588418).
- Akridge, J. M. (2021). *The Benefits of Creative Art Therapy for Youth with Autism Spectrum Disorder: A Review of the Literature*. Honors Undergraduate Theses. 1023. Ανακτήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 2022 από <https://stars.library.ucf.edu/honorstheses/1023>.
- Allgood, N. (2005). Parents' Perceptions of Family-based Group Music Therapy for Children with Autism Spectrum Disorders. *Music Therapy Perspectives*, 23(2), 92–99, Ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.1093/mtp/23.2.92>
- Αμερικανική Ένωση Χοροθεραπείας. (n.d.) *What is Dance/Movement Therapy? Defining Dance/Movement Therapy (DMT)* Ανακτήθηκε στις 8 Ιανουαρίου 2022 από <https://www.adta.org/>

- Amonkar, N., Su, WC., Bhat, AN. & Srinivasan, SM. (2021). Effects of Creative Movement Therapies on Social Communication, Behavioral-Affective, Sensorimotor, Cognitive, and Functional Participation Skills of Individuals With Autism Spectrum Disorder: A Systematic Review. *FrontPsychiatry*. 12: 722874. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2022 από <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2021.722874/full>
- Attwood, T. (2000). Strategies for improving the social integration of children with Asperger syndrome. *Autism*, 4(1), 85
- American Music Therapy Association. (n.d.). *What is music Therapy?* Ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2022 από <https://www.musictherapy.org/about/musictherapy/>
- Alvin, J. (1981). Regressional techniques in music therapy. *MusicTherapy*, 1(1), 3-8.
- Βρετανική Ένωση Δραματοθεραπευτών. (2020). *What is Dramatherapy?* Ανακτήθηκε στις 30 Ιουνίου 2022 από <https://www.badth.org.uk/dramatherapy/what-is-dramatherapy>
- Berlandy, H. (2019). Dance/Movement Therapy as a Tool to Improve Social Skills in Children and Adolescents with Autism Spectrum Disorder: A Literature Review. *Expressive Therapies Capstone Theses*. 138. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2022 από https://digitalcommons.lesley.edu/expressive_theses/13
- Böhmg, A. (2003). Ομαδική μουσικοθεραπεία με ενήλικες. *Μουσικοκινητικά δρώμενα ως μέσον θεραπευτικής αγωγής*, 49-51. Ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2022 από <https://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/821/1/M01.030.06.pdf>
- Bellini, S., Peters, J. K., Benner, L. & Hopf, A. (2007). A Meta-Analysis of School-Based Social Skills Interventions for Children With Autism Spectrum Disorders. *Remedial and Special Education*, 28(3), 153-162
- Bauminger, N., & Kasari, C. (2000). Loneliness and friendship in high-functioning children with autism. *Child development*, 71(2), 447-456
- Bharathi, G., Venugopal, A. & Vellingiri, B. Music therapy as a therapeutic tool in improving the social skills of autistic children. *The Egyptian Journal of Neurology Psychiatry and Neurosurgery* 55, 44. Ανακτήθηκε στις 30 Μαρτίου 2022 από 10.1186/s41983-019-0091-x

- Bieleninik, L., Geretsegger, M., Mössler, K., Assmus, J., Thompson, G., Gattino, G., Elefant, C., Gottfried, T., Iglizzi, R., Muratori, F., Suvini, F., Kim, J., Crawford, MJ., Odell-Miller, H., Oldfield, A., Casey, Ó., Finnemann, J., Carpenete, J., Park, AL., Grossi, E. & Gold, C. (2017). TIME-A Study Team. Effects of Improvisational Music Therapy vs Enhanced Standard Care on Symptom Severity Among Children With Autism Spectrum Disorder: The TIME-A Randomized Clinical Trial. *JAMA*, 318(6), 525-535. Ανακτήθηκε στις 29 Μαρτίου 2022 από [10.1001/jama.2017.9478](https://doi.org/10.1001/jama.2017.9478).
- Buckley, E. J. (2021). *Autism and the Performing Arts: Celebrating Creativity and Improving Outcomes. Doctoral thesis*, University College London. Ανακτήθηκε 10 Ιούλιου 2022 από https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10133466/7/Buckley_10133466_Thesis_sig_removed.pdf
- Γενά, Α. (2002). *Αυτισμός και Διάχυτες Αναπτυξιακές Διαταραχές: Αξιολόγηση-Διάγνωση-Αντιμετώπιση*. Γενά
- Γκονέλα, Ε. Χ. (2006). *Αυτισμός αίτιο και πραγματικότητα, από τη θεωρητική προσέγγιση στην εκπαιδευτική παρέμβαση*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Canadian Music Therapy Association. (n.d.). Intervention Techniques. Ανακτήθηκε στις 30 Ιουνίου 2022 από <https://www.musictherapy.ca/about-camt-music-therapy/about-music-therapy/>
- Carpenter L. (2013). *DSM5 AUTISM SPECTRUM DISORDER*. Ανακτήθηκε στις 20 Ιουλίου 2022 από [https://depts.washington.edu/dbpeds/Screening%20Tools/DSM-5\(ASD.Guidelines\)Feb2013.pdf](https://depts.washington.edu/dbpeds/Screening%20Tools/DSM-5(ASD.Guidelines)Feb2013.pdf)
- Chiengchana, N. & Trakarnrung, S. (2014). The effect of Kodály-based music experiences on joint attention in children with autism spectrum disorders. *Asian Biomedicine*, 8(4): 547-555. Ανακτήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.5372/1905-7415.0804.326>
- Crawford, MJ., Gold, C. & Odell-Miller, H. & Thana, L. & Faber, S. & Assmus, J., Bieleninik, L., Geretsegger, M., Grant, C., Maratos, A., Sandford, S., Claringbold, A., McConachie, H., Maskey, M., Mössler, KA., Ramchandani, P. & Hassiotis, A. (2017). International multicentre randomised controlled trial of improvisational

- music therapy for children with autism spectrum disorder: TIME-A study. *Health Technology Assessment*, 21(59), 1-40. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από 10.3310/hta21590.
- Corbett, BA., Blain, SD., Ioannou, S. & Balser, M. (2016). Changes in anxiety following a randomized control trial of a theatre-based intervention for youth with autism spectrum disorder. *Autism*, 21(3), 333-343. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από 10.1177/1362361316643623.
- Corbett, BA., Key, AP., Qualls, L., Fecteau, S., Newsom, C., Coke, C. & Yoder, P. (2016). Improvement in Social Competence Using a Randomized Trial of a Theatre Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(2), 658-72. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από 10.1007/s10803-015-2600-9.
- Carrington, S., Templeton, E., & Papinczak, Tr. (2003). Adolescents With Asperger Syndrome and Perceptions of Friendship. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. 18(4): 211-218
- Δημόπουλος, Κ., Κατρούγκαλος, Γ., Ευστράτογλου, Α., Μινόπουλος, Χ., Παπαϊωάννου, Κ., Φωτόπουλος, Ν., ... & Μπόθου, Φ. (2010). *Μελέτη Αιτιών για το Χαμηλό Ποσοστό Συμμετοχής σε Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης στην Ελλάδα: Καταγραφή του Νομοθετικού Πλαισίου*. Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ. Ανακτήθηκε 17 Ιούλιου 2022 από http://reader.ekt.gr/bookReader/show/index.php?lib=EDULLL&item=69&bitstream=69_01#page/2/mode/2up
- Dawson, G., Toth, K., Abbott, R., Osterling, J., Munson, J., & Estes, A. (2004). Early social attention impairments in autism: Social orienting, joint attention, and attention to distress. *Developmental Psychology*, 40(2), 271–283.
- Delano, M., & Snell, M. E. (2006). The Effects of Social Stories on the Social Engagement of Children with Autism. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 8(1), 29–42. Ανακτήθηκε 17 Δεκεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.1177/10983007060080010501>

- Dudzinska, E., Szymona, K., Pacian, A., & Kulik, T.(2015). Selected forms of therapy for individuals with autism spectrum disorder. *Current Issues in Pharmacy and Medical Sciences* 28(1): 21-23
- Elder, L. M., Caterino, L. C., Chao, J., Shacknai, D., & DeSimone, G. (2006). The efficacy of social skills treatment for children with Asperger syndrome. *Education & Treatment of Children*, 29(4), 635–663.
- Feng, H., Mahoor, MH. & Dino, F. (2022). A Music-Therapy Robotic Platform for Children With Autism: A Pilot Study. *Frontiers in Robotics and AI*. 9:855819. Ανακτήθηκε 25 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frobt.2022.855819/full>
- Geretsegger, M., Elefant, C., Mössler, K.A. & Gold, C. (2014). Music therapy for people with autism spectrum disorder. *The Cochrane Library*, (6): CD004381. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2022 από 10.1002/14651858.CD004381.pub3
- Ghasemtabar, SN., Hosseini, M., Fayyaz, I., Arab, S., Naghashian, H. & Poudineh, Z. (2015). Music therapy: An effective approach in improving social skills of children with autism. *Advance Biomedical Research*, 4:157. Ανακτήθηκε στις 25 Απριλίου 2022 από 10.4103/2277-9175.161584.
- Gillott, A., Furniss, F., & Walter, A. (2001). Anxiety in high-functioning children with autism. *Autism*, 5(3), 277-286
- GoodTherapy. (2018). *Dance / Movement Therapy (DMT)*. Ανακτήθηκε στις 8 Ιανουαρίου 2022 από <https://www.goodtherapy.org/learn-about-therapy/types/dance-movement-therapy>
- Goldstein, H. (2013). Circle of Friends. In: Volkmar, F.R. (eds) *Encyclopedia of Autism Spectrum Disorders*. Springer, New York, NY. Ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2022 από https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1698-3_487
- Gattino, G.S., Riesgo, R.D.S., Longo, D., Leite, J.C.L. & Faccini, L.S. (2011). Effects of relational music therapy on communication of children with autism: a randomized controlled study. *Nordic Journal of Music Therapy*, 20(2), 142-154.
- Gray, C. A., & Garand, J. D. (1993). Social stories: Improving responses of students with autism with accurate social information. *Focus on Autistic Behavior*, 8(1), 1–10.

- Ho, RTH., Fong, TCT., Chan, WC., Kwan, JSK., Chiu, PKC., Yau, JCY. & Lam, LCW. (2020). Psychophysiological Effects of Dance Movement Therapy and Physical Exercise on Older Adults With Mild Dementia: A Randomized Controlled Trial. *Journals of Gerontology: Psychological Sciences*, 75(3) 560-570.
- Heward, W. L., (2013). *Exceptional children: an introduction to special education*. United States of America: Pearson
- James, R., Sigafoos, J., Green, V.A., Lancioni, G. E., O'Reilly, M. F., Lang, R., Davis, T., Carnett, A., Achmadi, D., Gevarter, C. & Marschik, P. B. (2015). Music Therapy for Individuals with Autism Spectrum Disorder: a Systematic Review. *Review Journal of Autism and Developmental Disorders* 2, 39–54 Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.1007/s40489-014-0035-4>
- Jindal-Snape, D. & Vettraino, E. (2007). Drama techniques for the enhancement of social-emotional development in people with special needs: Review of research. *International Journal of Special Education*. 22, 1: 107-117
- Jones, E. A., & Carr, E. G. (2004). Joint attention in children with autism: Theory and intervention. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 19, 13–26.
- Johnson, C. P., & Myers, S. M. (2007). American Academy of Pediatrics Council on Children With Disabilities. Identification and evaluation of children with autism spectrum disorders. *Pediatrics*. 120(5): 1183-215. Ανακτήθηκε στις 20 Ιουλίου 2022 από <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17967920/>
- Johnson, D. R. & Emunah, R. (2020). *Current Approaches in Drama Therapy*. U.S.A.: Charles CThomas Publisher.
- Καλύβα Ε. (2005) *Αυτισμός Εκπαιδευτικές και Θεραπευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Κατσιάνα, Α. (2015). Διερεύνηση της αισθητηριακής επεξεργασίας, της προσαρμοστικής συμπεριφοράς και της ποιότητας ζωής, σε παιδιά με διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές (φάσμα αυτισμού) και παιδιά με σύνδρομο Down. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Αθήνα. Ανακτήθηκε στις 20 Ιουλίου 2022 από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/36617?lang=el#page/46/mode/2up>

- Κουτουβέλη, Χρ., Παρούση, Αικ.-Σ. & Αντωνίου, Α. Στ. (2020). Παρέμβαση κοινωνικοποίησης ενός παιδιού με αυτισμό στο γενικό σχολείο. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης* 8: 533 Ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2022 από [10.12681/edusc.2701](https://doi.org/10.12681/edusc.2701)
- Κουκουράκης, Δ. (2011). Η ψυχοδυναμική προσέγγιση στη μουσικοθεραπεία με ενήλικες με προβλήματα ψυχικής υγείας. Στα πρακτικά της 1ης Ημερίδας του ΕΣΠΕΜ. *Approaches: Μουσικοθεραπεία & Ειδική Μουσική Παιδαγωγική*, Ειδικό Τεύχος, 14-19. Ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2022 από <http://approaches.primarymusic.gr>
- Kefalakis, P. & Fokides, E. (2022). *Βιβλιογραφική ανασκόπηση για τη χρήση της Εικονικής Πραγματικότητας στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση* στο συνέδριο Παιδαγωγική Έρευνα στο Αιγαίο, Πρακτικά 6ης Ημερίδας Υποψήφιων Διδασκτόρων Ιανουάριος 2022, σελ. 147-170. Ανακτήθηκε 9 Ιουλίου 2022 από https://www.researchgate.net/publication/357970829_Bibliographike_anaskopese_gia_te_chrese_tes_Eikonikes_Pragmatikotetas_sten_Periballontike_Ekpaideuse
- Kim, J., Wigram, T. & Gold, C. (2008). The effects of improvisational music therapy on joint attention behaviors in autistic children: a randomized controlled study. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38(9), 1758- 1766.
- Kim, J., Wigram, T. & Gold, C. (2009). Emotional, motivational and interpersonal responsiveness of children with autism in improvisational music therapy. *Autism*, 13(4), 389-409.
- Krasny, L., Williams, B. J., Provencal, S., & Ozonoff, S. (2003). Social skills interventions for the autism spectrum: Essential ingredients and a model curriculum. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 12(1), 107–122.
- Kerbel, D., & Grunwell, P. (1998). A study of idiom comprehension in children with semantic-pragmatic difficulties. Part II: Between-groups results and discussion. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 33, 23–44
- Kolb, S.M. & Hanley-Maxwell, C. (2003). Critical social skills for adolescents with high incidence disabilities: Parental perspectives. *Exceptional Children*, 69, 163-179

- LaGasse, AB. (2014). Effects of a music therapy group intervention on enhancing social skills in children with autism. *Journal of Music Therapy*, 51(3), 250-75. doi: 10.1093/jmt/thu012.
- LaGasse, AB., Manning, RCB., Crasta, JE., Gavin, WJ. & Davies, PL. (2019). Assessing the Impact of Music Therapy on Sensory Gating and Attention in Children With Autism: A Pilot and Feasibility Study. *Journal of Music Therapy*, 56(3), 287-314. doi: 10.1093/jmt/thz008.
- Lakes, KD., Neville, R., Vazou, S., Schuck, SEB., Stavropoulos, K., Krishnan, K., Gonzalez, I., Guzman, K., Tavakoulia, A., Stehli, A. & Palermo, A. (2019). Beyond Broadway: Analysis of Qualitative Characteristics of and Individual Responses to Creatively Able, a Music and Movement Intervention for Children with Autism. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(8), 1377. doi: 10.3390/ijerph16081377.
- Landy, R. J. (1992). The Drama Therapy Role Method. *Dramatherapy*, 14(2): 7-15.
- Landy, R. J. (2005). Drama Therapy and Psychodrama. Στο C. A. Malchiodi (Επιμ.), *Expressive therapies*. Guilford Publications.
- Laugeson, E. A., Frankel, F., Gantman, A., Dilon, A. R., & Mogil, C., (2011). Evidenced-Based Social Skills Training for Adolescents with Autism Spectrum Disorders: The UCLAPEERS Programm. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42:1025–1036
- Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη, Λ. & Συμυρλή, Ν. (2004). Χοροθεραπεία: Η θεραπευτική οδός που έρχεται από το μακρινό παρελθόν. στο *Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής* (Επιμ.) Δρίτσας, Θ. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Μίζιου, Στ. (2020). *Παράγοντες και τάσεις στη χρήση αντικαταθλιπτικών φαρμάκων από το γενικό πληθυσμό: Μια συστηματική ανασκόπηση*. Διπλωματική εργασία. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε 17 Ιουλίου 2022 από <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/47721?mode=full>
- Μερκούρη, Ε. (2020). *Παραστατικές τέχνες και άτομα με κώφωση/βαρηκοΐα. Η βιωματική εμπειρία μέσω μιας σκηνικής εμπειρίας*. Διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα. Ανακτήθηκε 17 Δεκεμβρίου 2022

από

<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2933312/theFile>

- Μπουλούμπαση, Ουρ. (2020). *Η μουσικοθεραπεία ως μορφή παρέμβασης στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων παιδιών εντός του φάσματος του αυτισμού*. Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη
- McKown, C., Gumbiner, L., Russo, N., & Lipton, M. (2009). Social emotional learning skills, self-regulation, and social competence in typically developing and clinic-referred children. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 38(6), 858–871.
- Margariti, A. (2017). Dance Therapy - Primitive Expression contributes to wellbeing. In *The Oxford handbook of dance and wellbeing*. edited by Vassiliki Karkou, Sue Oliver & Sophia Lycouris. New York, NY: Oxford University Press Ανακτήθηκε στις 8 Ιανουαρίου 2022 από (PDF) Dance Therapy-Primitive Expression contributes to wellbeing (researchgate.net)
- Margariti, A., Ktonas, P. Y., Daskalopoulou, E. S. & Hondraki, P. (2012). An application of the Primitive Expression form of dance therapy in a psychiatric population. *The Arts in Psychotherapy* 39 (2): 95–101
- Maleki, M., Mardani, A., Chehrzad, M. M., Dianatinasab, M., & Vaismoradi, M. (2019). Social Skills in Children at Home and in Preschool. *Behavioral Sciences (Basel)*. 9(7): 74.
- Mössler, K., Schmid, W., Aßmus, J., Fusar-Poli, L. & Gold, C. (2020). Attunement in Music Therapy for Young Children with Autism: Revisiting Qualities of Relationship as Mechanisms of Change. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 50(11), 3921-3934. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από 10.1007/s10803-020-04448-w.
- Mössler, K., Gold, C., Aßmus, J., Schumacher, K., Calvet, C., Reimer, S., Iversen, G. & Schmid, W. (2019). The Therapeutic Relationship as Predictor of Change in Music Therapy with Young Children with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 49(7), 2795-2809. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από 10.1007/s10803-017-3306-y.

- Νότας, Στ.. (2005) Το φάσμα του αυτισμού, διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές. *Ένας οδηγός για την οικογένεια* Σύλλογος Γονέων Κηδεμόνων και Φίλων Αυτιστικών Ατόμων Νομού Λάρισας ΕΚΔΟΣΕΙΣ "ελλα" ΛΑΡΙΣΑ. Ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2021 από <http://zoodohos.com/images/e-bibliothhkh-biblia-ellhnika/to-fasma-toy-autism-enas-odhgos-gia-olh-thn-oikogeneia.pdf>
- National Research Council. (2001). *Educating Children with Autism*. National Academy Press. Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington DC
- Newton, C., Taylor, G., & Wilson, D.A. (1996). Circles of Friends. *Educational Psychology in Practice*, 11, 41-48.
- Nind, M. & Powell, St. (2000). Intensive Interaction and Autism: Some Theoretical Concerns. *Children & Society*, 14(2), 98-109
- Nind, M. (2003). Intensive Interaction and autism: a useful approach? *British Journal of Special Education*, 26(2), 96-102
- O'Sullivan, C. (2015). Drama and Autism. In: Volkmar F. (eds), *Encyclopedia of Autism Spectrum Disorders*. Springer, New York, NY. Ανακτήθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 2021 από https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6435-8_102102-1
- O'Leary, K. (2013). The Effects of Drama Therapy for Children with Autism Spectrum Disorders. BGSU.
- Oldfield, A., Bell, K. & Pool, J. (2012) Three families and three music therapists: reflections on short term music therapy in child and family psychiatry. *Nordic Journal of Music Therapy*, 21, 250-261. Ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2022 από [10.1080/08098131.2011.640436](https://doi.org/10.1080/08098131.2011.640436).
- Özerk, K. (2016). The Issue of Prevalence of Autism/ASD. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 9(2), 263-306. Ανακτήθηκε στις 20 Ιουλίου 2022 από <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1126607.pdf>
- Πανεπιστήμιο Κρήτης. (χ.χ.). *Συνοπτικός οδηγός συγγραφής συστηματικής ανασκόπησης*. Ανακτήθηκε 15 Ιουλίου 2022 από http://www.psychology.uoc.gr/wp-content/uploads/2020/09/odigos_systimatikon_anaskopiseon.pdf
- Παπανικολάου, Ε. (2011). Χαιρετισμός και εισαγωγική ομιλία. Στα πρακτικά της 1ης επιστημονικής ημερίδας του ΕΣΠΕΜ. *Approaches: Μουσικοθεραπεία & Ειδική*

- Μουσική Παιδαγωγική*, Ειδικό Τεύχος, 9-13. Ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2022 από <http://approaches.primarymusic.gr>
- Παναγιωτοπούλου, Ε., Ζωγράφου, Μ., Μπουρνέλλη, Π. & Λυδάκη, Α. (2009). Χοροθεραπεία και Παραδοσιακές Χορευτικές Πρακτικές, *Επιστήμη του Χορού*, 3, 1-15 Ανακτήθηκε στις 8 Ιανουαρίου 2022 από <https://toaz.info/doc-viewer>
- Πράντζαλου, Χ. (2020). Η Melanie Klein και η σχολή των Αντικειμενοτρόπων Σχέσεων. *Η Πύλη της Ψυχολογίας*. Ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2022 από <https://www.psychology.gr/theories-prosopikotitas/4383-melanie-klein-i-sxoli-twn-antikeimenotropwn-sxesewn.html>
- Petrina, N., Carter, M. & Stephenson, J. (2013). The nature of friendship in children with autism spectrum disorders: A systematic review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8 (2), 111-126
- Pater, M., Spreen, M., & Van Yperen, T. (2021). The developmental progress in social behavior of children with autism spectrum disorder getting music therapy. A multiple case study. *Children and Youth Services Review*, 120, 1057-1067. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2020.105767>
- Pickard, H., Rijdsdijk, F., Happé, F., & Mandy, W. (2017). Are Social and communication difficulties a risk factor for the development of social Anxiety? *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 56(4), 344–351.e3
- Poquérousse, J., Azhari, A., Setoh, P., Cainelli, S., Ripoli, C., Venuti, P. & Esposito, G. (2017). Salivary α -amylase as a marker of stress reduction in individuals with intellectual disability and autism in response to occupational and music therapy. *Journal of Intellectual Disability Research*. 62(2):156-163. Ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2022 από [10.1111/jir.12453](https://doi.org/10.1111/jir.12453).
- Rabeyron, T., Robledo Del Canto, JP., Carasco, E., Bisson, V., Bodeau, N., Vrait, FX., Berna, F. & Bonnot, O. (2020). A randomized controlled trial of 25 sessions comparing music therapy and music listening for children with autism spectrum disorder. *Psychiatry Research*. 293: 113377. Ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165178120320308?via%3Dihub#sec0005>

- Ramirez-Melendez, R., Matamoros, E., Hernandez, D., Mirabel, J., Sanchez, E. & Escude, N. (2022). Music-Enhanced Emotion Identification of Facial Emotions in Autistic Spectrum Disorder Children: A Pilot EEG Study. *Brain Sciences*. 12(6): 704. Ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://www.mdpi.com/2076-3425/12/6/704/htm>
- Ren, H., Ren, G., Zhan, Y. & Jia, Z. (2022). Examining the efficacy of dance movement and music mixed treatment on social communication impairment in children with autism - Based on family parent-child situation. *Frontiers in Psychology*. 13: 937564. Ανακτήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9393719/>
- Reynhout, G., & Carter, M. (2007). Social Story™ Efficacy With a Child With Autism Spectrum Disorder and Moderate Intellectual Disability. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 22(3), 173–181. Ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.1177/10883576070220030401>
- Ritter, M. & Low, K. G. (1996). Effects of dance/movement therapy: A meta-analysis. *The Arts in Psychotherapy*, 23(3), 249-260
- Σαββίδου, Ε. (2020). *Επαγγελματικός προσανατολισμός νεαρών ατόμων με Αυτισμό Υψηλής Λειτουργικότητας με την εφαρμογή του SDS του Holland*. Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε στις 21 Ιουνίου 2022 από <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/23766/4/SavvidouEiriniMsc2020.pdf>
- Σταμπόλτζη, Α., Καλούρη, Ρ., & Τσίτσου, Ε. (2018). Φοιτητές στο φάσμα του αυτισμού: Εμπόδια, δυνατότητες και τρόποι στήριξης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 7(1), 28-43 Ανακτήθηκε στις 20 Ιουλίου 2022 από <https://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/hjre/article/view/17413/15782>
- Samaritter, R. & Payne, H. (2017). Through the Kinesthetic Lens: Observation of Social Attunement in Autism Spectrum Disorders. *Behavioral Sciences*, 7(1), 14. Ανακτήθηκε 30 Μαρτίου 2022 από 10.3390/bs7010014.
- Sampurno, M., B., T., (2018). A Case Study of Therapeutic Process Autistic Children As Performing Art στο International Conference on Science Technology Education Arts Culture and Humanity (STEACH 2018), *Advances in Social*

- Science, Education and Humanities Research*, 277 41-44. Ανακτήθηκε 9 Ιούλιου 2022 από <https://www.atlantis-press.com/article/55912003.pdf>
- Sharda, M., Tuerk, C., Chowdhury, R., Jamey, K., Foster, N., Custo-Blanch, M., Tan, M., Nadig, A. & Hyde, K. (2018). Music improves social communication and auditory-motor connectivity in children with autism. *Translational Psychiatry*. 8(1): 231. Ανακτήθηκε 25 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://www.nature.com/articles/s41398-018-0287-3>
- Schmais, C. (1985). Healing processes in group dance therapy. *American Journal of Dance Therapy*, 8, 17–36. Ανακτήθηκε στις 1 Ιανουαρίου 2022 από <https://doi.org/10.1007/BF02251439>
- Schmid, L., DeMoss, L., Scarbrough, P., Ripple, C., White, Y., & Dawson, G. (2020). An Investigation of a Classroom-Based Specialized Music Therapy Model for Children With Autism Spectrum Disorder: Voices Together Using the VOICSSTM Method. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. 35(3), 176–185. Ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.1177/1088357620902505>
- Simpson, K. & Keen, D. (2011). Music Interventions for Children with Autism: Narrative Review of the Literature. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 41, 1507–1514. Ανακτήθηκε στις 19 Μαρτίου 2023 από <https://doi.org/10.1007/s10803-010-1172-y>
- So, WC., Cheng, CH., Lam, WY., Huang, Y., Ng, KC., Tung, HC. & Wong, W. (2020). A Robot-Based Play-Drama Intervention May Improve the Joint Attention and Functional Play Behaviors of Chinese-Speaking Preschoolers with Autism Spectrum Disorder: A Pilot Study. *Journal of Autism Developmental Disorders*, 50(2), 467-481. Ανακτήθηκε 30 Μαρτίου 2022 από [10.1007/s10803-019-04270-z](https://doi.org/10.1007/s10803-019-04270-z).
- Spiker, D., Hebbeler, K. M., & Barton, L. R. (2011). Measuring quality of ECE programs for children with disabilities. *Quality measurement in early childhood settings*, 229-256
- Scharoun, S. M., Reinders, N. J., Bryden, P. J. & Fletcher, P. C. (2014). Dance/Movement Therapy as an Intervention for Children with Autism Spectrum Disorders. *American Journal of Dance Therapy*. 36: 209–228

- Starr, E., Szatmari, P., Bryson, S., & Zwaigenbaum, L. (2003). Stability and change among high-functioning children with pervasive developmental disorders: A 2-year outcome study. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33(1), 15–22
- Τζανάκης, Μ. & Τσούρτου, Β. (2007). *Εισαγωγή*. Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Τέχνη και ψυχιατρική, Αθήνα –Χανιά: Focus On Health Ε.Π.Ε., 13-28
- Τσομπόλη, Ε. (2020). Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος- Μια μελέτη περίπτωσης. Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 9, 861–868. Ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.12681/educ.3178>
- Taheri, A., Meghdari, A., Alemi, M., Pouretamad, H., Poorgoldooz, P. & Roohbakhsh, M. (2016). Social Robots and Teaching Music to Autistic Children: Myth or Reality? In 8th International Conference on Social Robotics, ICSR 2016, 9979 LNAI: 541 – 550. Ανακτήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2022 από [308928265_Social_Robots_and_Teaching_Music_to_Autistic_Children_Myth_or_Reality](https://doi.org/10.1007/978-3-319-43089-2_265)
- Takahashi, H., Matsushima, K. & Kato, T. (2019). The Effectiveness of Dance/Movement Therapy Interventions for Autism Spectrum Disorder: A Systematic Review. *American Journal of Dance Therapy* 41, 55–74 Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2022 από <https://doi.org/10.1007/s10465-019-09296-5>
- Thompson, G. (2012). Family-centered music therapy in the home environment: Promoting interpersonal engagement between children with autism spectrum disorder and their parents. *Music Therapy Perspectives*, 30(2), 109-116.
- Thompson, G.A., McFerran, K.S. & Gold, C. (2014). Family-centered music therapy to promote social engagement in young children with severe autism spectrum disorder: A randomized controlled study. *Child: Care, Health and Development*, 40(6), 840-852.
- Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, (2015). *Οδηγός διαφοροποίησης της διδασκαλίας για μαθητές με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος* Ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2022 από [http://ed.prosvasimo.gr/docs/odigos_diaforopoiisis/AYTISMOS/%CE%9F%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%82%20%CE%94%CE%91%CE%A6%20\(final\).pdf](http://ed.prosvasimo.gr/docs/odigos_diaforopoiisis/AYTISMOS/%CE%9F%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%82%20%CE%94%CE%91%CE%A6%20(final).pdf)

- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, (χ.χ.). *Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για μαθητές με αυτισμό*. Ανακτήθηκε 10 Αυγούστου 2022 από http://www.pi-schools.gr/special_education/aps-depps-autismos.pdf
- Vaiouli, P., Grimmet, K. & Ruich, L.J. (2015). "Bill is now singing": joint engagement and the emergence of social communication of three young children with autism. *Autism*, 19(1), 73-83. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2022 από 10.1177/1362361313511709.
- Vaudano, E., (2020). Toward a Europe-Wide patient-centric approach to autism spectrum disorder, *Cyberpsychology, Behavior and Social networking*, 23(1), 3-4 Ανακτήθηκε στις 21 Ιουνίου 2022 από <https://www.liebertpub.com/doi/pdf/10.1089/cyber.2019.29173.eva>
- Williams-White, S., Koenig, K., & Scahill, L. (2007). Social skills development in children with autism spectrum disorders: A review of the intervention research. *Journal of Autism & Developmental Disabilities*, 37, 1858–1868
- Whyte, E. M., Nelson, K. E. & Scherfa, K. S. (2014). Idiom, syntax, and advanced theory of mind abilities in children with autism spectrum disorders. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 57, 120–130
- Whitaker, Ph., Barratt, P., Joy, H., Potter, M. & Thomas, G. (1998). Children with autism and peer group support: using 'circles of friends'. *British Journal of Special Education*, 25(2), 54-104 Ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2022 από <https://nasenjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1467-8527.t01-1-00058>
- Wigram, T. & Elefant, C. (2008). Therapeutic Dialogues in Music: Nurturing Musicality of Communication in Children with Autistic Spectrum Disorder and Rett Syndrome. Ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2022 από https://minerva-access.unimelb.edu.au/bitstream/handle/11343/29756/278725_144820.pdf?sequence=1
- Φρανσις, Κ. (χ.χ.) *Η αντιμετώπιση των προβλημάτων συμπεριφοράς στα παιδιά του αυτιστικού φάσματος ΕΠΕΑΕΚ: Πρόσβαση για Όλους*. Ανακτήθηκε στις 3

- Ιανουαρίου 2022 από http://prosvasimo.iiep.edu.gr/docs/pdf/epimorfwtiko-uliko-autismos/Autismos_4.pdf
- Χατζηαγγελίδου, Μ. (2017). Εκπαιδευτικό πρόγραμμα μουσικών δραστηριοτήτων για την ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης σε παιδιά προσχολικής ηλικίας με αυτισμό: μια πιλοτική έρευνα. Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη Ανακτήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου 2022 από <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/21106/4/ChatziangelidouMariaMsc2017.pdf>
- Χριστοδούλου, Αι. (2016). Η επίδραση της Δραματοθεραπείας σε παιδιά με ΔΕΠ-Υ ή/και Δυσλεξία. Τόμ. 2015 Αρ. 2: Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή: 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης. 19-21 Ιουνίου 2015 Ανακτήθηκε στις 30 Ιουνίου 2022 από <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/edusc/article/view/386/348>
- Ψαλτοπούλου, Ν. (2005). *Η μουσική δημιουργική έκφραση ως θεραπευτικό μέσο σε παιδιά με συναισθηματικές διαταραχές*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Ψαλτοπούλου, Θ. (2015). *Μουσικοθεραπεία: ο Τρίτος Δρόμος*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2021 από <http://hdl.handle.net/11419/1530>.
- Zorba, R.S., Akcamete, G. & Özcan, D. (2019). The analysis of the music therapy program's effect on taking turn-sharing skills and expressing feelings of children with autism spectrum disorder . *Croatian Journal of Education-HrvatskiCasopis za Odgoji obrazovanje*,22(2), 631-656. Ανακτήθηκε στις 30 Ιουνίου 2022 από <https://hrcak.srce.hr/file/349901>